

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 16 (2006)

Κοινωνικό κεφάλαιο

Κοινωνικό κεφάλαιο και δημόσια πολιτική στην Ελλάδα

Χρήστος Ι. Παρασκευόπουλος

doi: [10.12681/sas.882](https://doi.org/10.12681/sas.882)

Copyright © 2015, Χρήστος Ι. Παρασκευόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παρασκευόπουλος Χ. Ι. (2015). Κοινωνικό κεφάλαιο και δημόσια πολιτική στην Ελλάδα. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 16, 69–105. <https://doi.org/10.12681/sas.882>

Κοινωνικό κεφάλαιο και δημόσια πολιτική στην Ελλάδα*

Χρήστος Ι. Παρασκευόπουλος**

Το άρθρο αναφέρεται στον ρόλο του κοινωνικού κεφαλαίου στη διευκόλυνση της συλλογικής δράσης μεταξύ των δρώντων και συνεπώς στην επίτευξη υψηλών επιπέδων επίδοσης σε διάφορες περιοχές πολιτικής και στη δημόσια πολιτική γενικά, με έμφαση στην περίπτωση της Ελλάδας, όπου το χαμηλό επίπεδο κοινωνικού κεφαλαίου, τουλάχιστον από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, τείνει να θεωρείται ως θεμελιώδες πρόβλημα της θεσμικής υποδομής που επηρεάζει καθοριστικά τις επιδόσεις σε ευρύ φάσμα τομέων δημόσιας πολιτικής. Το φαινόμενο αυτό συνδέεται με τον κυρίαρχο ρόλο της προσοδοθηρίας μικρών κατά κανόνα και με ισχυρούς δεσμούς στο εσωτερικό τους ομάδων συμπερόντων κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης πολιτικής που εμποδίζουν τη διαδικασία εκμάθησης και συνεπώς την αλλαγή /μεταρρύθμιση σε διάφορους τομείς δημόσιας πολιτικής. Ως προς την πρόκληση οικοδόμησης του κοινωνικού κεφαλαίου σε χώρες όπως η Ελλάδα, εμπειρική έρευνα στο πλαίσιο της θεσμικής θεωρίας της εμπιστοσύνης δείχνει ότι η πιο σημαντική μεταβλητή είναι η παρουσία μιας αμερόληπτης θεσμικής υποδομής γενικώς και γραφειοκρατίας πρώτης γραμμής ειδικώς, ενώ ο ρόλος του κράτους πρόνοιας είναι ιδιαίτερα κρίσιμος για την ισότητα στη διανομή /κατανομή του κοινωνικού κεφαλαίου μεταξύ κοινωνικών τάξεων ή /και εθνοτικών μειονοτήτων.

---

* Το άρθρο αυτό αποτελεί περίληψη του 'Social Capital and Public Policy in Greece' που έχει υποβληθεί ως Discussion Paper στο Ελληνικό Παρατηρητήριο του LSE/European Institute (Ιανουάριος 2006). Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Γ. Βούλγαρη για την παροχή των στοιχείων -βάσης δεδομένων- της European Social Survey, 2002-03.

** Επίκουρος Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης και Ευρωπαϊκής Δημόσιας Πολιτικής, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, Παν/μιο Μακεδονίας & Επισκέπτης Ερευνητικός Εταίρος LSE/European Institute <C.Paraskevopoulos@lse.ac.uk>

Εισαγωγή

Η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου έχει αναδυθεί σχετικά πρόσφατα (Paraskevopoulos 1997, 1998, 2001a-d, Lyberaki & Paraskevopoulos 2002, Lyberaki & Tsakalotos 2002) στην ακαδημαϊκή συζήτηση σχετικά με τη δημόσια πολιτική στην Ελλάδα, ως μια δυναμικά κρίσιμη μεταβλητή που επηρεάζει καθοριστικά τόσο τις διαδικασίες θεσμικού και πολιτικού εκσυγχρονισμού που συνδέονται με τον εξευρωπαϊσμό, όσο και το επίπεδο –με όρους αποτελεσματικότητας– των δημοσίων υπηρεσιών γενικά. Παρά την έλλειψη χρονοσειρών σχετικά με το επίπεδο κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα, υπάρχει πλήθος εμπειρικών παρατηρήσεων ότι η σχετικά ισχυρή συμμετοχή στην πολιτική διαδικασία –με την ευρεία έννοια– της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου, από το 1974 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980, έχει σταδιακά υποχωρήσει και αντικατασταθεί από αυξημένα επίπεδα ατομικισμού, πολύ χαμηλά επίπεδα γενικευμένης εμπιστοσύνης [social trust] και αυξημένη δυοπιστία προς τους πολιτικούς θεσμούς και άρα γενικά πολύ χαμηλό επίπεδο κοινωνικού κεφαλαίου (Paraskevopoulos 1998, 2001a-d, 2005b, Lyberaki & Paraskevopoulos 2002, Sotiropoulos 2004). Ο βασικός στόχος αυτού του άρθρου είναι διττός: πρώτον, να παρουσιάσει συνοπτικά αποτελέσματα συστηματικής εκτίμησης σχετικά με το επίπεδο του κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα, και δεύτερον, να διερευνήσει σε ποιο βαθμό αυτό (το επίπεδο κοινωνικού κεφαλαίου) μπορεί να συνδέεται με το επίπεδο θεσμικής επίδοσης ή /και με αποτελέσματα δημόσιας πολιτικής.

Κοινωνικό κεφάλαιο και δημόσια πολιτική

Το κοινωνικό κεφάλαιο, οριζόμενο ως συνδυασμός μεταξύ γενικευμένης εμπιστοσύνης [generalized trust] και πρόσβασης σε κοινωνικά δίκτυα, έχει καθιερωθεί να θεωρείται θεμελιώδης έννοια στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών κατά την τελευταία εικοσαετία, επειδή συσχετίζεται με εξαιρετικά επιθυμητά, θεμελιώδη χαρακτηριστικά της φιλελεύθερης δημοκρατίας, όπως η αποτελεσματική λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών, τα αυξημένα επίπεδα συμμετοχής των πολιτών στην κοινωνική ή /και δημόσια ζωή γενικά, αλλά, το σημαντικότερο, και με αυξημένα επίπεδα απόδοσης σε διάφορους τομείς δημόσιας πολιτικής, όπως εκπαίδευση, υγεία, ανάπτυξη κ.ο.κ. Πράγματι, το κοινωνικό κεφάλαιο έχει αναδυθεί στη συζήτηση για τη δημόσια πολιτική ως κρίσιμο εννοιολογικό εργαλείο, το οποίο, διευκολύνοντας 'συ-

γκεκριμένες δράσεις στο πλαίσιο της -κοινωνικής ή /και θεσμικής- δομής' (Coleman 1988: 98), οδηγεί στη γεφύρωση του παλαιού σχίσματος μεταξύ κουλτούρας και δομής. Ως κοινωνικός πόρος διαθέσιμος σε οποιονδήποτε ατομικό φορέα δράσης, αποτελεί κρίσιμο εργαλείο για την εισαγωγή στοιχείων της κοινωνικής δομής στο παράδειγμα της ορθολογικής επιλογής (ό.π.: 95, Ostrom 1992, 1995a, 1995b, 1998). Παρότι ο ορισμός του κοινωνικού κεφαλαίου από τον Coleman¹ (1990: 300-2) ως 'οι εγγενείς σε κάθε κοινωνική οργάνωση κοινωνικές αρετές που συνιστούν συσσωρευμένο κεφάλαιο για το άτομο', υπονοεί ότι αφορά ατομικούς φορείς δράσης (πρόσωπα), είναι ευρύτερα αποδεκτό ότι αποτελεί επίσης κρίσιμο παράγοντα που διευκολύνει τη δράση μεταξύ των θεσμικών (συλλογικών) φορέων δράσης (Coleman 1988). 'Ετσι, το κοινωνικό κεφάλαιο δεν είναι ιδιωτικό αγαθό, αλλά μάλλον μια έννοια που αναφέρεται σε 'θεμελιώδεις κοινωνικές αρετές όπως εμπιστοσύνη, νόρμες ανταποδοτικότητας και δίκτυα αυτοδέσμευσης των πολιτών που συμβάλλουν στη βελτίωση της αποτελεσματικότητας της κοινωνίας διευκολύνοντας την επίτευξη συλλογικής δράσης' (Putnam 1993: 167). Ως εκ τούτου, η εθελοντική συνεργασία είναι ευκολότερη σε κοινωνικά ή θεσμικά μορφώματα όπου υπάρχει παρουσία κοινωνικού κεφαλαίου και, συνεπώς, η επιδίωξη παραγωγής συλλογικών αγαθών δεν αντιστρατεύεται τις ατομιστικές επιδιώξεις μεγιστοποίησης της ατομικής ευημερίας.

Κατά συνέπεια, ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του κοινωνικού κεφαλαίου είναι ότι αποτελεί δημόσιο αγαθό σε αντίθεση με το συμβατικό κεφάλαιο που θεωρείται ιδιωτικό αγαθό. Επομένως, όπως όλα τα δημόσια αγαθά, τείνει να υποτιμάται και να μην παράγεται από ιδιωτικούς φορείς δράσης, πράγμα που σημαίνει ότι χρειάζεται διαρκή υποστήριξη για να μην εξαφανισθεί, και γι' αυτόν τον σκοπό ο ρόλος των θεσμών είναι κρίσιμος.

Η εμπιστοσύνη [trust] αποτελεί το πιο σημαντικό συστατικό στοιχείο του κοινωνικού κεφαλαίου. Συνδέεται άμεσα με τη μεταβλητότητα και ως εκ τούτου αβεβαιότητα που χαρακτηρίζουν τα σύγχρονα πολύπλοκα θεσμικά μορφώματα και θεωρείται ως το κρίσιμο θεωρητικό εργαλείο για την άρση αυτής της αβεβαιότητας, μορφοποιώντας τις σχέσεις μεταξύ των θεσμικών εταίρων και διευκολύνοντας την επίτευξη συλλογικής δράσης. Με δεδομένο, εντούτοις, ότι στις σύγχρονες κοινωνίες αυτό που απαιτείται είναι η εξαπλωμένη μορφή εμπιστοσύνης, το σημαντικό πρόβλημα που γεννάται είναι αυτό της μετάβασης από τη διαπροσωπική στη γενικευμένη /κοινωνική [generalized-social] εμπιστοσύνη. Η γενικευμένη εμπιστοσύνη που είναι απαραίτητη στα πλαίσια των σύγχρονων θεσμικών μορφωμάτων εμπεδώνεται

μέσα από δύο συναφείς μορφές κοινωνικού κεφαλαίου, τους κανόνες ανταποδοτικότητας και τα δίκτυα αυτοδέσμευσης των πολιτών (κοινωνικά δίκτυα). Η ουσιαστική σημασία των κανόνων αυτών έγκειται στο ότι μεταφέρουν το δικαίωμα ελέγχου μιας συμπεριφοράς από έναν δρώντα σε άλλους, και αυτό γιατί η οποιαδήποτε δράση χαρακτηρίζεται από εξωτερικότητες [externalities], δηλαδή συνέπειες –θετικές ή αρνητικές– για άλλους (Coleman 1990:251). Σε αυτό το πλαίσιο, η γενικευμένη ανταποδοτικότητα [generalized reciprocity] αποτελεί την πιο σημαντική νόρμα. Πηγάζει από τη διαρκή αλληλεπίδραση μεταξύ των φορέων δράσης, στο πλαίσιο της οποίας δημιουργούνται αμοιβαίες προσδοκίες μεταξύ των φορέων ότι τα οφέλη που απολαμβάνει ένας φορέας δράσης ως αποτέλεσμα της συμμετοχής του στη διαδικασία ανταλλαγής θα πρέπει να τα ανταποδώσει στους άλλους φορείς κάποια στιγμή στο μέλλον (Coleman 1990). Έτσι, κοινωνικά ή θεσμικά μορφώματα στα οποία ο κανόνας της γενικευμένης ανταποδοτικότητας είναι κυρίαρχος μπορούν ευκολότερα να αποφεύγουν την καιροσκοπική συμπεριφορά συγκεκριμένων υποκειμένων και συνεπώς να επιλύουν προβλήματα συλλογικής δράσης, συμβιβάζοντας ατομικό συμφέρον και αλληλεγγύη. Η γενικευμένη ανταποδοτικότητα συνδέεται στενά με πυκνά δίκτυα αυτοδέσμευσης και κοινωνικής ανταλλαγής, στα πλαίσια των οποίων ο βασικός ιστός σχέσεων και αλληλεπιδράσεων μεταξύ ανταποδοτικότητας, υπόληψης-φήμης και εμπιστοσύνης αναπτύσσεται με αμοιβαία ενισχυτικό τρόπο (Ostrom 1998). Κατ' αυτόν τον τρόπο, η διαδικασία κοινωνικοποίησης με βάση την επιβολή κυρώσεων είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ενδυνάμωση των κανόνων και συνεπώς του κοινωνικού κεφαλαίου.

Η σημασία του κοινωνικού κεφαλαίου για όλους σχεδόν τους τομείς δημόσιας πολιτικής συνδέεται με τον ρόλο του στην επίλυση των προβλημάτων συλλογικής δράσης, όπως η παροχή δημοσίων αγαθών κάθε τύπου ή /και η αποφυγή της κατάστασης που είναι γνωστή ως κοινωνική παγίδα [social trap] (Rothstein 2002: 290). Και αυτό γιατί, πράγματι, τα δημόσια αγαθά αποτελούν 'διλήμματα του φυλακισμένου' [prisoners' dilemmas], δηλαδή μπορεί να τα απολαμβάνει καθένας άσχετα από το αν έχει συνεισφέρει στην παραγωγή τους. Ως εκ τούτου, υπό κανονικές συνθήκες, οι φορείς δράσης δεν έχουν κίνητρο να συνεισφέρουν στην παραγωγή δημοσίων αγαθών, εκτός εάν μπορούσαν να αποκλεισθούν από τα οφέλη αυτών των αγαθών μετά την παραγωγή τους (Olson 1965). Κατά συνέπεια, αυτό που ουσιαστικά δείχνει η περίπτωση των δημοσίων αγαθών είναι το 'πώς ορθολογικοί δρώντες μπορούν, υπό ορισμένες συνθήκες, να οδηγηθούν σε αποτελέσματα που

δεν είναι καθόλου 'ορθολογικά', αν ιδωθούν από τη σκοπιά του ευρύτερου συνόλου' (Ostrom 1990: 6). Η επίδοση όλων σχεδόν των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο αυτά τα διλήμματα συλλογικής δράσης μπορούν να επιλυθούν (Putnam 1993). Προφανώς, αυτό που είναι ενδιαφέρον σε αυτά τα διλήμματα είναι η αμφισβήτηση της παντοδυναμίας των παραδοσιακών θεωριών περί ορθολογικής επιλογής που βασίζονται στην παραδοχή ότι τα άτομα κάνουν επιλογές με βάση μια ιεραρχική κατάταξη των προτιμήσεών τους, αποβλέποντας στη μεγιστοποίηση της ευημερίας τους. Εντούτοις, στα διλήμματα συλλογικής δράσης οι επιλογές των ατόμων εξαρτώνται στην πραγματικότητα από τις προσδοκίες σχετικά με τη συμπεριφορά των άλλων (παικτών) (Rothstein 2002: 290). Όπως το θέτει ο D. Gambetta, 'δεν αρκεί να εμπιστεύεσαι τους άλλους προτού δράσεις συνεργατικά, αλλά επίσης να πιστεύεις ότι κάποιος θεωρείται αξιόπιστος και από τους άλλους' (1988: 216). Σε αυτό το πλαίσιο οι κανόνες της εμπιστοσύνης και της ανταποδοτικότητας, ως συστατικά στοιχεία του κοινωνικού κεφαλαίου, αποτελούν θεμελιώδη εργαλεία για την επίλυση προβλημάτων συλλογικής δράσης.

Η θεωρητική επεξεργασία της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου κατά την περασμένη δεκαετία έχει οδηγήσει σε τρεις ξεχωριστούς και σχεδόν αμοιβαία αποκλειόμενους σημασιολογικούς τύπους. Ο πρώτος αναφέρεται στη σημασία του κοινωνικού κεφαλαίου ως 'συγγενικού δεσμού' [bonding], με την έννοια της εσωτερικής δυναμικής πρωτογενών κοινωνικών ομάδων, όπως η οικογένεια, η γειτονιά κ.λπ., που αποβλέπει στην υπεράσπιση των συμφερόντων ή/και της ταυτότητας των μελών τους σε περιπτώσεις που αυτά απειλούνται π.χ. από εξωτερικούς 'εχθρούς' ή από φυσικές καταστροφές. Συνεπώς συνιστά βασικό μηχανισμό προστασίας για το άτομο σε περιπτώσεις απουσίας κατάλληλων θεσμών (Narayan 1998). Με αυτή την έννοια, αυτός ο τύπος κοινωνικού κεφαλαίου αναφέρεται συχνά και ως 'αντικοινωνικό κεφάλαιο' [unsocial capital] (Levi 1996). Ο δεύτερος –και πιο διαδεδομένος– τύπος είναι εκείνος του 'γεφυρωτικού' [bridging] κοινωνικού κεφαλαίου που νοείται ως η ικανότητα συνεργασίας σε μια κοινότητα η οποία εκφράζεται συνήθως μέσω πυκνών δικτύων κοινωνικής ανταλλαγής και θεωρείται ότι αντιπροσωπεύει την ακριβώς αντίθετη δυναμική από εκείνη του 'συγγενικού' τύπου. Το σημαντικότερο μέρος της έρευνας και ιδιαίτερα των συγκριτικών μελετών επικεντρώνεται σε αυτόν τον τύπο (Putnam 2002, Edwards et. al. 2001). Τέλος, ο τρίτος τύπος είναι αυτός του 'διασυνδεδετικού' [linking] κοινωνικού κεφαλαίου. Αναφέρεται στους μηχανισμούς που επιτρέ-

πουν στην ικανότητα συνεργασίας μιας κοινότητας να εκφρασθεί μέσω της πολιτικής συμπεριφοράς και έτσι να έχει άμεση επίπτωση στους θεσμούς και να συμβάλλει κατ' αυτόν τον τρόπο στην παραγωγή δημοσίων αγαθών. Ο τελευταίος αποτελεί τον τύπο κοινωνικού κεφαλαίου που έχει ερευνηθεί λιγότερο, ίσως επειδή απαιτεί μακροχρόνια μελέτη, ενώ παράλληλα είναι προφανώς ο πιο κρίσιμος από άποψη δημόσιας πολιτικής.

Όπως γίνεται σαφές από τα παραπάνω, το κρίσιμο ζήτημα από σκοπιά δημόσιας πολιτικής είναι αν και υπό ποιες προϋποθέσεις μπορεί να δημιουργηθεί το κοινωνικό κεφάλαιο –και πιο συγκεκριμένα ο ‘γεφυρωτικός’ και ο ‘διασυνδεδετικός’ τύπος– ιδιαίτερα σε περιπτώσεις όπου η προϋπάρχουσα ποσότητα δεν είναι ικανοποιητική. Με αυτή την έννοια, έχει αναδυθεί σχετικά πρόσφατα –κυρίως στο πλαίσιο της θεσμικής βιβλιογραφίας (Ostrom 1996)– ένα αυξημένο ενδιαφέρον σε σχέση με τον ρόλο του κράτους στην προώθηση συλλογικής δράσης και στην οικοδόμηση κοινωνικού κεφαλαίου μέσω επιτυχημένων συνεργιών μεταξύ κράτους και κοινωνίας. Έτσι, το βασικό επιχείρημα στην προβληματική σχετικά με την ‘υπέρβαση του μεγάλου διχασμού’ (μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού) προέρχεται από τη συζήτηση μεταξύ της προσέγγισης περί –ιστορικού– κληροδοτήματος [endowments] και εκείνης περί δυνατότητας οικοδόμησης [constructability] κοινωνικού κεφαλαίου. Η πρώτη κινείται στο πλαίσιο της διαζευκτικής λογικής ‘ισχυρό κράτος-αδύναμη κοινωνία πολιτών’ και ουσιαστικά θεωρεί ότι οι επιτυχημένες συνέργειες μεταξύ κράτους και κοινωνίας προϋποθέτουν την προ-ύπαρξη μιας ισχυρής κοινωνίας πολιτών και συνεπώς την παρουσία ικανοποιητικού επιπέδου κοινωνικού κεφαλαίου, τονίζοντας έτσι το μακροχρόνιο χαρακτήρα της διαδικασίας. Σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, η δημιουργία ή /και η διάβρωση του κοινωνικού κεφαλαίου θεωρείται ότι χαρακτηρίζονται από ‘ενάρετους’ και ‘φαύλους’ κύκλους (Putnam 1993: 170), και με αυτή την έννοια η εν λόγω θεωρητική προσέγγιση έχει γίνει στόχος κριτικής για τον ιστορικισμό της και την υιοθέτηση της λογικής της διαδοχικής εξάρτησης [path dependence] (Boix & Posner 1996, Goldberg 1996, Sabetti 1996, Levi 1996, Tarrow 1996).

Αντίθετα, η δεύτερη θεωρητική προσέγγιση δίδει έμφαση στην πιθανότητα οικοδόμησης κοινωνικού κεφαλαίου μεσο-βραχυχρόνια μέσω της συνέργειας κράτους, αγοράς και κοινωνίας πολιτών. Παραπέμπει μάλιστα σε παραδείγματα επιτυχημένων τέτοιων συνεργιών –με βασικό τον ρόλο του κράτους– από περιοχές του πλανήτη (π.χ. χώρες του Τρίτου Κόσμου) όπου υπάρχει σημαντική έλλειψη κοινωνικού κεφαλαίου (Evans 1996). Στη βιβλιογραφία σχετικά με την ευρωπαϊκή εμπειρία φαίνεται να υπάρχει συμφωνία ότι

βασικά χαρακτηριστικά της δομής του κράτους, όπως το μέγεθος της γραφειοκρατίας, ο βαθμός συγκέντρωσης και πελατειακών σχέσεων, μπορούν κατά κανόνα να εξηγήσουν τόσο τη διαμόρφωση των σχέσεων κράτους-κοινωνίας, όσο και την επικράτηση συγκεκριμένων ρυθμιστικών μοντέλων στη δημόσια πολιτική (Putnam 1993, Boix & Posner 1996, Grote 1997, Paraskevopoulos 1998, 2001a-d, Paraskevopoulos & Leonardi 2004). Συμπερασματικά, υπάρχει αυξανόμενη εμπειρία ως προς το ότι το κοινωνικό κεφάλαιο και η κοινωνία πολιτών αποτελούν βασικές συνιστώσες της συμμετοχικής διακυβέρνησης [participatory governance] και ως εκ τούτου θεμελιώδεις μεταβλητές που επηρεάζουν τα επίπεδα αποτελεσματικότητας σε σχεδόν κάθε τομέα δημόσιας πολιτικής, όπως η αναπτυξιακή πολιτική, η κοινωνική πολιτική, η περιβαλλοντική πολιτική κ.ο.κ (Warren, Thompson & Saegert 2001, Opp & Gern 1993, Campbell 2000, Halpern 2001, Woolcock 2001, Healy 2001, Whitehead & Diderichsen 2001, Paraskevopoulos & Leonardi 2004).

Η κατάσταση του κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα

Παρά το γεγονός ότι η έλλειψή του στην Ελλάδα είναι τόσο προφανής, ώστε να θεωρείται σπατάλη η διάθεση πόρων για τη μέτρησή του, η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου είναι ιδιαίτερος περίπλοκη και η μέτρησή της απαιτεί την εφαρμογή σύνθετων τεχνικών με στόχο κυρίως τον προσδιορισμό μελλοντικών τάσεων, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις όπως η ελληνική. Έτσι, η βιβλιογραφία σχετικά με τη μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου –μια δύσκολη ερευνητική εργασία σε κάθε περίπτωση– επικεντρώνεται καταρχάς σε μια διττή διαδικασία μέτρησης, η οποία περιλαμβάνει αφενός την πολιτισμική διάσταση, δηλαδή τη μέτρηση της εμπιστοσύνης με βάση στοιχεία από μαζική έρευνα πεδίου, και αφετέρου τη δομική διάσταση, δηλαδή την επισήμανση κοινωνικών δικτύων που αφορούν τη συμμετοχή σε εθελοντικές οργανώσεις (ΜΚΟ κ.λπ.) (βλ., μεταξύ άλλων, Newton & Norris 2000, Norris 2000, 2001, Narayan & Cassidy 2001, della Porta 2000, Mishler & Rose 2001, Putnam 2002, Pharr & Putnam 2000, Rothstein 2002, Rothstein & Stolle 2001, van Deth 2000, 2001, Whiteley 1999, Herreros 2004).

Αυτή η διττή διάσταση στη μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου, εντούτοις, εγείρει σημαντικά ερωτήματα, τόσο διεθνώς όσο και στην περίπτωση της Ελλάδας. Πρώτον, το πρόβλημα της διάκρισης μεταξύ τυπικών και άτυπων δικτύων αναφέρεται στο γεγονός ότι η έρευνα που αφορά στα κοινωνικά

δίκτυα δεν μπορεί να περιορισθεί στην απλή καταγραφή των τυπικών δεσμών /δικτύων, μέσω π.χ. των επίσημων καταλόγων μελών εθελοντικών οργανώσεων, αλλά θα πρέπει να συμπεριλάβει και τυχόν άτυπες μορφές δεσμών /δικτύων. Συνεπώς, η έρευνα θα πρέπει να επικεντρωθεί στην κάλυψη όλων των μορφών συμμετοχής και αυτοδέσμευσης των πολιτών, διακρίνοντας μεταξύ τυπικών και άτυπων, όσο και μεταξύ ενεργών και παθητικών συμμετοχών. Δεύτερον, πέρα από τη θεμελιώδη διάκριση μεταξύ 'συγγενικών' και 'γεφυρωτικών' δικτύων και, συνεπώς, τύπων κοινωνικού κεφαλαίου, όπως έχει ήδη επισημανθεί, η έρευνα θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη και τον σκοπό των εν λόγω δικτύων. Το αν δηλαδή αυτά προσανατολίζονται στην παραγωγή δημοσίων αγαθών και άρα απευθύνονται στα μέλη της ευρύτερης κοινότητας /κοινωνίας [altruistic] ή αν αποσκοπούν απλώς στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων των μελών τους [egotistic] (Boix & Posner 1996). Τέλος, υπάρχει η διάσταση μεταξύ επιπτώσεων σε ατομικό και σε κοινωνικό επίπεδο (Putnam 2000, Putnam et. al. 2000, Norris 2001, Newton & Norris 2000). Συγκεκριμένα, όπως έχουν δείξει οι Newton & Norris (2000), ενώ η συσχέτιση μεταξύ κοινωνικού κεφαλαίου και εμπιστοσύνης στους πολιτικούς θεσμούς είναι μάλλον αδύναμη σε ατομικό επίπεδο, ο βαθμός συσχέτισης των ίδιων μεταβλητών είναι υψηλός σε εθνικό /κοινωνικό επίπεδο.

Παίρνοντας υπόψη τα παραπάνω, έχουν γίνει προσπάθειες για διαμόρφωση και συστηματοποίηση όλων των μεταβλητών που χρησιμοποιούνται στη μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου. Έτσι, ενώ είναι γενικά αποδεκτό ότι η συνάφεια κουλτούρας και δομής βρίσκεται στον κεντρικό πυρήνα και πρέπει να αποτελεί συστατικό στοιχείο μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου, έχει ενσωματωθεί στη διαδικασία μέτρησης ένα ευρύ φάσμα άλλων μεταβλητών, που έχουν κατηγοριοποιηθεί ως 'προσδιοριστικές' [determinant] και 'απότοκες' [outcome]. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει κυρίως μεταβλητές που αναφέρονται στην ταυτότητα και την επικοινωνία, ενώ η δεύτερη αφορά μεταβλητές όπως εντιμότητα και διαφθορά, εμπιστοσύνη στους θεσμούς και συμμετοχή στην πολιτική (Narayan & Cassidy 2001). Συνολικά, όπως υποδεικνύει η σύγχρονη έρευνα, το κοινωνικό κεφάλαιο είναι μια εξαιρετικά σύνθετη έννοια και, ως εκ τούτου, η μέτρησή του θα πρέπει να ενσωματώνει δείκτες ενεργούς και παθητικής συμμετοχής σε εθελοντικές οργανώσεις, γενικευμένη εμπιστοσύνη, όπως επίσης προσδιοριστικές και απότοκες μεταβλητές.

Για την κατανόηση της διάκρισης μεταξύ ενεργού και παθητικής συμμετοχής σε οργανώσεις η Norris (2001) έχει υιοθετήσει μια προσέγγιση τριών

σταδίων που οδηγεί σε μια κλίμακα στάθμισης της ενεργού και της παθητικής συμμετοχής, όπως επίσης και της μη συμμετοχής. Όσο για τις προσδιοριστικές και απότοκες μεταβλητές, η διαρκώς επεκτεινόμενη βιβλιογραφία επικεντρώνεται, σε ό,τι αφορά τις πρώτες, σε κοινωνικο-ψυχολογικές μεταβλητές και μέτρα σχετικά με θέματα ταυτότητας (Whiteley 1999), όπως π.χ. ικανοποίηση από τη ζωή, τηλεθέαση και ανάγνωση εφημερίδων (Norris 2000), και αναφορικά με τις τελευταίες, σε μέτρα σχετικά με τη διαφθορά (della Porta 2000), την εμπιστοσύνη στους θεσμούς (Newton & Norris 2000) και το ενδιαφέρον για την πολιτική (Rothstein & Stolle 2001). Σε κάθε περίπτωση, παρότι η ακριβής λειτουργία των μηχανισμών αιτιώδους συσχέτισης μεταξύ των ως άνω μεταβλητών είναι μάλλον αδιευκρίνιστη, με δεδομένη τη σημασία του 'διασυνδεδετικού' [linking] τύπου κοινωνικού κεφαλαίου για τη δημόσια πολιτική, η συσχέτιση με τους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς και τη θεσμική υποδομή της πολιτείας γενικά είναι ιδιαίτερα κρίσιμη.

Σε αυτό το πλαίσιο, η αποκαλούμενη θεσμική θεωρία της εμπιστοσύνης [institutional theory of trust] (Rothstein & Stolle 2001, Rothstein 2002) αποδίδει πολύ σημαντικό ρόλο στις αντιλήψεις των πολιτών περί εντιμότητας και αμεροληψίας των θεσμών ως μια κρίσιμη μεταβλητή που επηρεάζει τη δημιουργία γενικευμένης εμπιστοσύνης και συνεπώς την οικοδόμηση κοινωνικού κεφαλαίου. Δεδομένου ότι αυτό που ουσιαστικά τονίζει η θεωρία είναι η σημασία της αμεροληψίας [impartiality] και της καθολικότητας [universalism] σε όλες τις φάσεις σχεδιασμού και εφαρμογής των δημόσιων πολιτικών, η σχέση με τους τυπικούς θεσμούς του κράτους και κατά συνέπεια με το 'διασυνδεδετικό' τύπο κοινωνικού κεφαλαίου γίνεται εμφανής. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα στην περίπτωση του κράτους πρόνοιας ως βασικού πυλώνα της καθολικότητας [universal welfare state]. Από την άλλη πλευρά, δεδομένου ότι η εμπιστοσύνη στους θεσμούς θεωρείται πολύ σημαντική μεταβλητή για τη μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου, αυτό που πραγματικά ενδιαφέρει δεν είναι η εμπιστοσύνη στους θεσμούς γενικά, αλλά εμπιστοσύνη στους θεσμούς που εμπλέκονται περισσότερο στην εφαρμογή των δημόσιων πολιτικών, δηλαδή σε αυτό που αποκαλείται 'γραφειοκρατία πρώτης γραμμής' [street-level bureaucracy]. Στο ίδιο θεωρητικό πλαίσιο, ο Herreros (2004) αποδίδει κρίσιμο ρόλο, ως προς τη δημιουργία κοινωνικού κεφαλαίου, στους τυπικούς κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς μέσω της ικανότητας που έχουν για εξωγενή επίλυση των προβλημάτων συλλογικής δράσης, με δύο κυρίως τρόπους: αφενός, ως εγγυητές των συμφωνιών μέσω της επιβολής των απαραί-

τιων κυρώσεων, και, αφετέρου, μέσω της διευκόλυνσης συμμετοχής σε εθελοντικές οργανώσεις με τη θέσπιση συγκεκριμένων επιλεκτικών κινήτρων. Ενώ η πρώτη λειτουργία αναφέρεται στον ρόλο της αμερόληπτης γραφειοκρατίας πρώτης γραμμής, η δεύτερη αφορά στο καθολικό κράτος πρόνοιας.

Ωστόσο, αυτή η μεταβλητή έχει σημασία σε κοινωνικό ή διεθνικό και όχι σε ατομικό επίπεδο ανάλυσης (Newton & Norris 2000, Mishler & Rose 2001). Με άλλα λόγια, ενώ η θεσμική επίδοση και όχι η κουλτούρα προσδιορίζουν την εμπιστοσύνη στους θεσμούς σε ατομικό επίπεδο, σε κοινωνικό /εθνικό επίπεδο, το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να παίζει έναν κρίσιμο ρόλο ως προσδιοριστικός παράγοντας της θεσμικής επίδοσης και έτσι να οδηγεί στην εμπιστοσύνη στους θεσμούς σε ατομικό επίπεδο. Οι πεποιθήσεις σχετικά με το ύψος της διαφθοράς [perceptions of corruption] τείνουν να χρησιμοποιούνται ευρέως ως σημαντικό μέτρο εμπιστοσύνης στους θεσμούς και ως εκ τούτου για τη μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου (della Porta 2000).

Τέλος, ένα άλλο σημαντικό θέμα που σχετίζεται τόσο με την εμπιστοσύνη στους θεσμούς όσο και με την ενεργό συμμετοχή των πολιτών είναι αυτό της συσχέτισης κοινωνικού κεφαλαίου και πολιτικής συμμετοχής. Η εν λόγω συσχέτιση δεν είναι τόσο γραμμική όσο κάποιοι θα μπορούσαν να υποθέσουν. Συγκεκριμένα, μόνο η συμμετοχή σε εθελοντικές οργανώσεις φαίνεται να συσχετίζεται θετικά με τη συμμετοχή στην πολιτική διαδικασία, ενώ η συσχέτιση με την κοινωνική εμπιστοσύνη είναι πολύ αδύναμη (van Deth 2000, 2001). Έτσι, η διασύνδεση μεταξύ κοινωνικού κεφαλαίου και συμμετοχής στην πολιτική διαδικασία (με τη στενή έννοια) είναι αρκετά περίπλοκη και, ως εκ τούτου, η τελευταία μπορεί να μην αποτελεί μια τόσο σημαντική απότοκη μεταβλητή για τη μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου.

Με βάση την παραπάνω ανάλυση, η κατηγοριοποίηση των μεταβλητών που χρησιμοποιούνται ευρέως στη μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου έχει ως ακολούθως:

Πίνακας 1: Μεταβλητές στην Έρευνα Κοινωνικού Κεφαλαίου

Προσδιοριστικές (πηγές/προέλευση) Μεταβλητές	Μεταβλητές Κοινωνικού Κεφαλαίου	Αποτόκες Μεταβλητές
Κοινωνικο-ψυχολογικές, μεταβλητές (ικανοποίηση από τη ζωή – ταυτότητα)	Συμμετοχή σε Κοινωνικά Δίκτυα (Εθελοντικές οργανώσεις – Ενώσεις – ΜΚΟ, ιδιότητα μέλους, βαθμός /ένταση συμμετοχής... κ.λπ.) (Δομικά χαρακτηριστικά)	Επίπεδο – ποιότητα ζωής Θεομιμική ελιπίση και εμπιστοσύνη στους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς
Μεταβλητές επικοινωνίας (τηλεθέαση, ανάγνωση εφημερίδων, ακρόαση ραδιοφώνου κ.λπ.)	Γενικευμένη (κοινωνική) εμπιστοσύνη (Πολιτισμικά χαρακτηριστικά)	Πεποιθήσεις σχετικά με το επίπεδο της διαφθοράς
Δημογραφικές μεταβλητές (ηλικία, φύλο, κοινωνική τάξη κ.λπ.)		Ενδιαφέρον και συμμετοχή στην πολιτική διαδικασία (ψηφός σε εκλογές, συμμετοχή σε πολιτικά κόμματα, ένταση της συμμετοχής κ.λπ.)
Επαγγελματική κατάσταση, (είδος εργασίας, επαγέλματος κ.λπ.) Εκπαίδευση		

Συνολικά, ενώ, όπως γίνεται εμφανές από τα παραπάνω, η μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου είναι μια δύσκολη υπόθεση, στην περίπτωση της Ελλάδας η έλλειψη ιστορικών στοιχείων (βάσεων δεδομένων) αποτελεί ένα επιπρόσθετο εμπόδιο. Έτσι, η έρευνα γι' αυτό το άρθρο έχει βασισθεί σε δύο βάσεις δεδομένων που διατέθηκαν σχετικά πρόσφατα: το ειδικό *Ευρωβαρόμετρο* 223, τα στοιχεία του οποίου δημοσιοποιήθηκαν στις αρχές του 2005 (Paraskevopoulos 2005b) και την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα [European Social Survey-ESS] η οποία διενεργήθηκε από το ΕΚΚΕ για λογαριασμό της Ελλάδας και τα στοιχεία της δημοσιοποιήθηκαν το 2003. Παρά το γεγονός ότι και οι δύο έρευνες αποτελούν πλούσιες βάσεις δεδομένων για τη μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου και είναι παρεμφερείς ως προς τα ευρήματά τους, υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ τους τόσο ως προς το μέγεθος του δείγματος που χρησιμοποιούν όσο και ως προς την κάλυψη συγκεκριμένων μεταβλητών που διαφοροποιούν την αναλυτική τους ικανότητα. Με αυτή την έννοια, τα στοιχεία του *Ευρωβαρόμετρου* χρησιμοποιούνται σε αυτό το άρθρο κυρίως για μακρο-αναλυτικούς σκοπούς, για τη σύγκριση δηλαδή της Ελλάδας με τις άλλες χώρες της Ε.Ε., με βάση τη γενική

κατάταξη ως προς τους πόρους κοινωνικού κεφαλαίου και ως προς την πρόσβαση σε (και ικανοποίηση από) ένα ευρύ φάσμα τομέων δημόσιας πολιτικής. Από την άλλη πλευρά, τα στοιχεία από την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα –δεδομένου ότι προέρχονται από μεγαλύτερο δείγμα και καλύπτουν ευρύτερο φάσμα μεταβλητών– χρησιμοποιούνται κυρίως για μικρο-αναλυτικούς σκοπούς, δηλαδή την ανάδειξη των ιδιαιτεροτήτων σχετικά με την σύνθεση του κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα και την διασύνδεσή του με άλλες μεταβλητές ελέγχου. Έτσι, η κατάταξη των χωρών βασίζεται στη συνάρτηση των κύριων συνιστωσών του κοινωνικού κεφαλαίου, δομής και κουλτούρας, μέσω των μεταβλητών συμμετοχής σε εθελοντικές οργανώσεις και κοινωνικής εμπιστοσύνης. Κανονικά η μέτρηση της συμμετοχής σε οργανώσεις αποτελεί μια σύνθεση που περιλαμβάνει τη συμμετοχή σε τουλάχιστον μία οργάνωση, τον αριθμό των πολλαπλών συμμετοχών και μια αξιολογική βαθμολόγηση μεταξύ ενεργού συμμετοχής, παθητικής συμμετοχής και μη συμμετοχής (Norris 2001). Η μέτρηση της κοινωνικής /διευρυμένης εμπιστοσύνης, από την άλλη, βασίζεται στο ποσοστό των ερωτώμενων που απαντά ότι 'οι περισσότεροι (συν) άνθρωποι είναι αξιόπιστοι' ['most people can be trusted'] σε μια κοινωνία. Η κατάταξη με βάση το *Ευρωβαρόμετρο* 223 (βλ. Πίνακα 2) βασίζεται, εντούτοις, στο συνδυασμό κοινωνικής εμπιστοσύνης και αριθμού πολλαπλών συμμετοχών (μερίδιο συμμετοχής), επειδή ήταν δύσκολη από τα διαθέσιμα στοιχεία η διάκριση μεταξύ ενεργούς και παθητικής συμμετοχής και συνεπώς η κατασκευή ενός συνεκτικού δείκτη. Υπάρχει, ωστόσο, η βεβαιότητα ότι η μέτρηση αυτή αντανακλά το δυναμισμό της συμμετοχής σε οργανώσεις μεταξύ των χωρών μελών της Ε.Ε.

Πίνακας 2: Κοινωνικό Κεφάλαιο-Κατάταξη χωρών

Χώρα	Αριθμός ερωτώμενων	Κοινωνική εμπιστοσύνη	Μερίδιο συμμετοχής	Αριθμός οργανώσεων	Κοινωνική εμπιστοσύνη επί αριθμό οργανώσεων
Σουηδία (SE)	993	0.65	0.93	2.80	1.82
Δανία (DK)	1010	0.75	0.90	2.38	1.79
Ολλανδία (NL)	1026	0.62	0.84	2.21	1.37
Φινλανδία (FI)	1032	0.61	0.76	1.53	.93
Λουξεμβούργο (LU)	384	0.31	0.78	1.87	.58
Μ. Βρετανία (UK)	1290	0.36	0.56	1.06	.38
Ιρλανδία (IE)	1067	0.34	0.59	1.07	.36

Αυστρία (AT)	995	0.33	0.59	1.02	.34
Βέλγιο (BE)	960	0.30	0.58	1.14	.34
Γερμανία (DE)	1505	0.34	0.56	0.98	.33
Σλοβενία (SI)	1023	0.24	0.57	0.94	.23
Γαλλία (FR)	982	0.22	0.56	0.90	.20
Ισπανία (ES)	1001	0.36	0.29	0.46	.17
Εσθονία (EE)	991	0.33	0.37	0.53	.17
Μάλτα (MT)	493	0.22	0.44	0.73	.16
Ιταλία (IT)	1031	0.22	0.33	0.48	.11
Κύπρος (CY)	466	0.19	0.39	0.60	.11
Πορτογαλία (PT)	1048	0.24	0.25	0.32	.08
Τσεχία (CZ)	1110	0.17	0.36	0.47	.08
Ουγγαρία (HU)	991	0.25	0.21	0.26	.07
Σλοβακία (SK)	1295	0.16	0.38	0.42	.07
Ελλάδα (EL)	1009	0.18	0.26	0.31	.06
Λετονία (LV)	984	0.15	0.27	0.35	.05
Λιθουανία (LT)	1005	0.14	0.22	0.28	.04
Ρουμανία (RO)	986	0.17	0.19	0.24	.04
Βουλγαρία (BG)	870	0.20	0.16	0.18	.04
Πολωνία (PL)	1020	0.10	0.25	0.34	.03
E.E.-15	15297	0.33	0.51	0.93	.31
E.E.-25	24774	0.30	0.47	0.82	.25
νέα μέλη E.E.	9390	0.15	0.28	0.38	.06
Σύνολο	27008	0.29	0.45	0.80	.23

Πηγή: Ευρωβαρόμετρο 223 (2004-05). Τα δεδομένα είναι σταθμισμένα. Επεξήγηση μεταβλητών: Κοινωνική εμπιστοσύνη; το μερίδιο όσων απαντούν καταφατικά στο ερώτημα 'μπορείτε να εμπιστευθείτε τους περισσότερους ανθρώπους'. Μερίδιο συμμετοχής; το μερίδιο των ερωτώμενων που δηλώνει ότι ανήκει σε τουλάχιστον μία κατηγορία εθελοντικών οργανώσεων. Αριθμός οργανώσεων; ο αριθμός των εθελοντικών οργανώσεων στις οποίες ανήκουν κατά μέσο όρο οι ερωτώμενοι.

Έτσι, από μακρο-αναλυτική σκοπιά, δηλαδή σε σύγκριση με τις άλλες χώρες-μέλη της Ε.Ε. και υποψήφιες χώρες, η Ελλάδα εμφανίζεται να ανήκει σε μια ομάδα χωρών της Νότιας και Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης με χαμηλά γενικά επίπεδα κοινωνικού κεφαλαίου και ικανότητες για συλλογική δράση. Προφανώς, αυτό είναι αποτέλεσμα της αδυναμίας που εμφανίζει η χώρα ως προς τους δύο συστατικούς συντελεστές του κοινωνικού κεφαλαίου, δηλαδή γενικευμένη εμπιστοσύνη και συμμετοχή σε εθελοντικές οργανώσεις, η οποία, άλλωστε, φαίνεται ότι σχετίζεται με αδυναμίες και σε άλλες, κρίσιμες από άποψη δημόσιας πολιτικής, μεταβλητές, όπως τα κοινωνικά δίκτυα και ο βαθμός ικανοποίησης από τη δυνατότητα πρόσβασης και την ποιότητα ενός ευρέως φάσματος δημοσίων αγαθών /υπηρεσιών (βλ. Paraskevanopoulos 2005b). Με αυτή την έννοια, το συνολικό επίπεδο του κοι-

ωνικού κεφαλαίου, και ιδιαίτερα αυτό της συμμετοχής σε εθελοντικές οργανώσεις από μακρο-αναλυτική /συγκριτική προσέγγιση εγείρει σοβαρές αμφιβολίες σε σχέση με την ευφορία ως προς τις προοπτικές ανάπτυξης του εθελοντισμού στην Ελλάδα κατά την αμέσως μετά τους πρόσφατους Ολυμπιακούς Αγώνες χρονική περίοδο, η οποία στηριζόταν στην αυξημένη γενικώς συμμετοχή εθελοντών στην διεξαγωγή των αγώνων. Αυτό γίνεται ακόμη πιο σαφές, αν κανείς λάβει υπόψη τον επιπρόσθετο παράγοντα της χαμηλής γενικά έντασης της συμμετοχής² σε οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών γενικότερα, όπως γίνεται εμφανές ακόμη και από τα περιγραφικά στατιστικά στοιχεία (Ευρωβαρόμετρο 223). Τέλος, η ως άνω συνολική κατάσταση του κοινωνικού κεφαλαίου υπογραμμίζει τα περιοριστικά όρια ως προς τον ρόλο που μπορεί να παίζουν άλλες –συνδεόμενες κυρίως με την κοινωνικότητα– μεταβλητές, όπως η συχνότητα επαφών με φίλους, συναδέλφους κ.λπ., όπου η Ελλάδα, μαζί με άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης, εμφανίζεται να βρίσκεται σε καλύτερη θέση σε σύγκριση με τις άλλες χώρες μέλη της Ε.Ε. (Paraskevoudoulos 2005b).

Ως προς τις ιδιαιτερότητες σχετικά με τη σύνθεση του κοινωνικού κεφαλαίου με βάση τα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας, οι παλινδρομήσεις μεταξύ των εξαρτημένων μεταβλητών, δηλαδή της διευρυμένης εμπιστοσύνης και της συμμετοχής σε εθελοντικές οργανώσεις, και όλων των άλλων ανεξάρτητων μεταβλητών και μεταβλητών ελέγχου αποκαλύπτουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά [micro-foundations] σχετικά με τη σύνθεση του κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα.

Πίνακας 3
Λογιστική παλινδρόμηση, εξαρτημένη μεταβλητή:
γενικευμένη εμπιστοσύνη³

Μεταβλητές	Συντελεστές
Τηλεθέαση (συνολικός χρόνος–ημερήσιος μέσος όρος)	.039 (.041)
Τηλεθέαση (ειδήσεις/πολιτική/τρέχουσες υποθέσεις–ημερήσιος μέσος όρος)	-.071 (.051)
Ραδιόφωνο (ειδήσεις/πολιτική/τρέχουσες υποθέσεις–ημερήσιος μέσος όρος)	-.016 (.028)
Ανάγνωση εφημερίδων (συνολικός χρόνος–ημερήσιος μέσος όρος)	-.017 (.059)
Προσωπική χρήση διαδικτύου (e-mail/www)	-.015 (.035)
Εντιμότητα [Fairness]	.496*** (.033)
Ενδιαφέρον για την πολιτική	-.131* (.082)
Εμπιστοσύνη στους πολιτικούς θεσμούς	.231 (.487)
Εμπιστοσύνη στους θεσμούς τάξης	.268 (.485)
Εμπιστοσύνη στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο	.047 (.039)
Εμπιστοσύνη στα Ηνωμένα Έθνη	-.074** (.032)

Τοποθέτηση στην κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς	-0.076**	(.034)
Εκκλησιασμός	.079	(.062)
Μέλος εθελοντικών οργανώσεων	.284*	(.167)
Φύλο	.353**	(.147)
Εκπαίδευση	-.007	(.057)

Πηγή: European Social Survey (ESS), 2003. [N=2.565] Επεξηγήσεις: τυπικά σφάλματα στις παρενθέσεις. *** Στατιστικά σημαντική σε επίπεδο 0,01. ** Στατιστικά σημαντική σε επίπεδο 0,05. * Στατιστικά σημαντική σε επίπεδο 0,10.

Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 3, όπου εξαρτημένη μεταβλητή είναι η κοινωνική εμπιστοσύνη και ανεξάρτητες μεταβλητές όλες οι άλλες προσδιοριστικές, απότοκες μεταβλητές και μεταβλητές ελέγχου, οι πιο σημαντικές μεταβλητές για την πρόγνωση της κοινωνικής εμπιστοσύνης είναι το επίπεδο εντιμότητας [fairness], το φύλο, η τοποθέτηση στην κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς, η συμμετοχή σε εθελοντικές οργανώσεις, η εμπιστοσύνη σε διεθνείς θεσμούς –και ιδιαίτερα στον ΟΗΕ– και το ενδιαφέρον για την πολιτική. Με άλλα λόγια, η διαδεδομένη πεποίθηση περί εντιμότητας στην κοινωνία σαν σύνολο, το να είναι κανείς γυναίκα παρά άνδρας, το να τοποθετείται κανείς προς τα αριστερά του πολιτικού φάσματος, να έχει ενδιαφέρον για την πολιτική, να συμμετέχει σε εθελοντικές οργανώσεις και να είναι μάλλον δύσπιστος προς τους διεθνείς οργανισμούς, έχουν θετική επίπτωση στην πιθανότητα να έχει εμπιστοσύνη προς τους άλλους γενικά στην Ελλάδα.

Στον Πίνακα 4, όπου εξαρτημένη μεταβλητή είναι η συμμετοχή σε οργανώσεις, οι πιο σημαντικές μεταβλητές που προσδιορίζουν το επίπεδο της εθελοντικής συμμετοχής στην Ελλάδα φαίνεται ότι είναι το επίπεδο της τηλεθέασης, τόσο της γενικής όσο και της ειδικής (ειδήσεις κ.λπ.), το επίπεδο εντιμότητας, το ενδιαφέρον για την πολιτική, το φύλο, το επίπεδο εκπαίδευσης, το επίπεδο κοινωνικής εμπιστοσύνης και η εμπιστοσύνη στους θεσμούς (τάξης και διεθνείς). Ειδικότερα, το επίπεδο και το είδος τηλεθέασης φαίνεται ότι αποτελεί κρίσιμη μεταβλητή που επηρεάζει τη συμμετοχή σε εθελοντικές οργανώσεις και σε οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών γενικά, δεδομένου ότι, ενώ η τηλεθέαση γενικώς παίζει αρνητικό ρόλο, η παρακολούθηση ειδήσεων, ενημερωτικών εκπομπών κ.λπ. φαίνεται ότι επηρεάζει θετικά την πιθανότητα συμμετοχής, όπως άλλωστε έχει επισημανθεί και στη διεθνή βιβλιογραφία (Norris 2000). Το επίπεδο εκπαίδευσης, το φύλο (άνδρας παρά γυναίκα), το ενδιαφέρον για την πολιτική και η κοινωνική εμπιστοσύνη αποτελούν επίσης σημαντικές μεταβλητές, ενώ αξίζει να τονισθεί ότι η εντιμότητα και η εμπιστοσύνη στους θεσμούς τάξης και τους διεθνείς

θεσμούς έχουν αρνητική επίπτωση, με άλλα λόγια όσο λιγότερο πιστεύει κανείς στη δικαιοσύνη της κοινωνίας σαν σύνολο, όπως επίσης και των θεσμών (τάξης και διεθνών), τόσο πιθανότερο είναι να συμμετέχει.

Πίνακας 4
Λογιστική παλινδρόμηση, εξαρτημένη μεταβλητή:
συμμετοχή σε εθελοντικές οργανώσεις⁴

Μεταβλητές	Συντελεστές
Τηλεθέαση (συνολικός χρόνος-ημερήσιος μέσος όρος)	-.154*** (.036)
Τηλεθέαση (ειδήσεις/πολιτική/τρέχουσες υποθέσεις-ημερήσιος μέσος όρος)	.119** (.048)
Ραδιόφωνο (ειδήσεις/πολιτική/τρέχουσες υποθέσεις-ημερήσιος μέσος όρος)	.032 (.024)
Ανάγνωση εφημερίδων (συνολικός χρόνος-ημερήσιος μέσος όρος)	.054 (.050)
Προσωπική χρήση διαδικτύου (e-mail/www)	.043 (.030)
Γενικευμένη εμπιστοσύνη	.047* (.031)
Εντιμότητα [Fairness]	-.070** (.033)
Ενδιαφέρον για την πολιτική	285*** (.071)
Εμπιστοσύνη στους πολιτικούς θεσμούς	.016 (.038)
Εμπιστοσύνη στους θεσμούς τάξης	-.058* (0.33)
Εμπιστοσύνη στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο	.045 (.033)
Εμπιστοσύνη στα Ηνωμένα Έθνη	-.053* (.028)
Τοποθέτηση στην κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς	-.016 (.029)
Εκκλησιασμός	.019 (.057)
Φύλο	-.662*** (.130)
Εκπαίδευση	.355*** (.051)

Πηγή: European Social Survey (ESS), 2003. [N= 2.565] Επεξηγήσεις: Τυπικά σφάλματα στις παρενθέσεις. *** Στατιστικά σημαντική σε επίπεδο 0,01. ** Στατιστικά σημαντική σε επίπεδο 0,05. * Στατιστικά σημαντική σε επίπεδο 0,10.

Συνολικά, τα βασικά σημεία που αξίζει να τονισθούν σχετικά με τις ιδιαιτερότητες του κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα είναι τα παρακάτω: πρώτον, η Ελλάδα εμφανίζει σημαντικές ομοιότητες με άλλες χώρες της Δυτικής ή /και Νότιας Ευρώπης, σε σχέση με το ρόλο των μεταβλητών ελέγχου [control variables], όπως π.χ. εκπαίδευση και φύλο, στην πρόγνωση της γενικευμένης εμπιστοσύνης, της συμμετοχής σε μη κυβερνητικές οργανώσεις και του κοινωνικού κεφαλαίου γενικά. Το ίδιο ισχύει και για άλλες προσδιοριστικές ή απότοκες μεταβλητές, όπως η εμπιστοσύνη στους θεσμούς (Herreros 2004, Christoforou 2003, 2004). Δεύτερον, η τηλεθέαση αποτελεί σημαντική μεταβλητή για το επίπεδο κοινωνικού κεφαλαίου, δεδομένου ότι επηρεάζει –με διάφορους τρόπους και σε διαφορετικό βαθμό– το επίπεδο συμμετοχής σε εθελοντικές οργανώσεις εν γένει. Με δεδομένη την απορύθμιση της τηλεοπτικής βιομηχανίας –και ιδιαίτερα της ιδιωτικής τηλεόρασης–

καθώς επίσης και τα συγκριτικά υψηλά επίπεδα τηλεθέασης στην Ελλάδα, μπορεί να είναι βάσιμη η σύγκριση με την περίπτωση των ΗΠΑ (Putnam 2000), σε σχέση με τον ρόλο της τηλεθέασης στη δυσπραγία της κοινωνίας πολιτών και ιδιαίτερα στη διάβρωση του κοινωνικού κεφαλαίου. Τρίτον, παρότι, όπως είναι ευρύτερα αποδεκτό, τα τέλη της δεκαετίας του 1980 θεωρούνται ως χρονικό σημείο καμπίς ως προς τα υψηλά γενικώς επίπεδα πολιτικής συμμετοχής της μετα-δικτατορικής περιόδου (Lyberaki & Paraskevoropoulos 2002, Sotiropoulos 2004, Παππάς 2001) και αυτό που θα αναμενόταν να ακολουθήσει θα ήταν μια στροφή από το ενδιαφέρον και τη συμμετοχή σε πολιτικά κόμματα προς ενδιαφέρον και συμμετοχή σε οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών και εθελοντικές οργανώσεις γενικά, δεν υπάρχει εμπειρική επιβεβαίωση ότι κάτι τέτοιο πράγματι συνέβη. Έτσι, σε πραγματικούς όρους, η κοινωνία πολιτών εμφανίζεται ιδιαίτερα αδύναμη στην Ελλάδα (βλ. Μουζέλης 2005), τόσο από άποψη επιπέδου συμμετοχής των πολιτών, όσο και από άποψη έντασης αυτής της συμμετοχής (ESS 2002-03). Τέλος, δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται από εμπειρική έρευνα η υπόθεση ότι παρά την τυπική αδυναμία, υπάρχει μια άτυπη δυναμική της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα, που γίνεται εμφανής σε περιπτώσεις κρίσεων, όπως π.χ. σεισμοί, άλλες φυσικές καταστροφές κ.λπ. (Sotiropoulos 2004), δεδομένου ότι οι μαζικές έρευνες είναι γενικά σε θέση να συλλαμβάνουν ακόμα και άτυπες μορφές συμμετοχής. Με αυτή την έννοια, αυτό που μπορεί να περιγράψει ίσως πληρέστερα τα φαινόμενα τα οποία ορθώς επισημαίνει ο Σωτηρόπουλος, είναι κυρίως περιστασιακές, αυθόρμητες αντιδράσεις σε συγκεκριμένες περιπτώσεις κρίσεων, οι οποίες, ωστόσο, χωρίς συγκεκριμένη οργανωτική δομή, στερούνται συνήθως συνέχειας. Αντιθέτως, αυτό που μπορεί να αποτελεί κάποια εξαίρεση, είναι –οριακές κατά κανόνα– τοπικές ή περιφερειακές ιδιαιτερότητες, όπως έχει επιβεβαιωθεί κατά καιρούς από σχετικές έρευνες (Paraskevoropoulos 1998, 2001a-d).

Από τα κοινωνικά δίκτυα στα δίκτυα πολιτικής: κοινωνικό κεφάλαιο και μεταβολή/μεταρρύθμιση στη δημόσια πολιτική

Το κοινωνικό κεφάλαιο θεωρείται έννοια-κλειδί στο πλαίσιο της ακαδημαϊκής συζήτησης σχετικά με τις επιπτώσεις του εξευρωπαϊσμού ή /και εκσυγχρονισμού στη μεταρρύθμιση θεσμών και πολιτικής διακυβέρνησης στο εσωτερικό των κρατών-μελών. Αυτό συμβαίνει κυρίως λόγω του ρόλου του στη διευκόλυνση της μαθησιακής διαδικασίας [learning process] μεταξύ φο-

ρέων δράσης στο εσωτερικό των δικτύων ή /και των κοινοτήτων πολιτικής [policy networks /policy communities], η οποία με τη σειρά της θεωρείται ως θεμελιώδης προϋπόθεση για επιτυχημένη μεταρρύθμιση θεσμών και πολιτικής. Παρόλο που υποτίθεται ότι συνδέεται περισσότερο με την κοινωνιολογική παρά με την ορθολογική νεοθεσμική προσέγγιση στη διαδικασία μάθησης, το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να θεωρηθεί ως κρίσιμο εννοιολογικό εργαλείο για τη γεφύρωση του χάσματος μεταξύ των δύο προσεγγίσεων (βλ. Paraskevoopoulos 1998, 2001a-d, 2004, 2005a, 2006).

Στην Ελλάδα, η προβληματική κατάσταση –στην πραγματικότητα η έλλειψη– του κοινωνικού κεφαλαίου έχει επισημανθεί ως βασικός παράγοντας /μεταβλητή που συνδέεται με την εμπλοκή των μεταρρυθμίσεων και της διαδικασίας διαμόρφωσης πολιτικής γενικότερα, σε διάφορους τομείς δημόσιας πολιτικής, από την οικονομία (Lyberaki & Tsakalotos 2002) ως την περιβαλλοντική και περιφερειακή πολιτική (Paraskevoopoulos 1998, 2001a-d, 2004, Paraskevoopoulos et.al. 2006). Αυτό αποδίδεται στο γεγονός ότι ο βασιζόμενος σε στενούς συγγενικούς δεσμούς τύπος κοινωνικού κεφαλαίου, (το αποκαλούμενο ‘bonding’, δηλαδή ‘μη κοινωνικό’-‘unsocial’ κεφάλαιο) –παρεμφερής εν πολλοίς με τη έννοια της ‘χωρίς ηθικούς φραγμούς οικογενειοκρατίας’ [‘amoral familism’] στη Νότια Ιταλία (Banfield 1958)– που θεωρείται ότι είχε υποβοηθήσει τις θεαματικές οικονομικές επιδόσεις κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970 με την υποστήριξη του πατερναλιστικού κράτους (Lyberaki & Tsakalotos 2002), έχει σταδιακά εμπλουτισθεί με έναν άλλο τύπο ‘μη κοινωνικού’ κεφαλαίου, αυτόν που βασίζεται σε σχετικά μικρές και με ισχυρούς εσωτερικούς δεσμούς ομάδες συμφερόντων. Δεδομένου ότι, όπως είναι γνωστό από τη θεωρία, η επίτευξη συλλογικής δράσης είναι ευκολότερη στο πλαίσιο ολιγομελών ομάδων (βλ. Olson 1965, Παρασκευόπουλος 2001d), τα κοινωνικά και πολιτικά δίκτυα χαρακτηρίζονται από την κυριαρχία αυτών των μικρών ομάδων συμφερόντων, η δημιουργία των οποίων στηρίζεται στην ύπαρξη ευρείας κλίμακας επιλεκτικών κινήτρων (Olson 1965) συνδεδεμένων εν πολλοίς με την προσοδοθηρία [rent-seeking] που αποτελεί το βασικό τους χαρακτηριστικό. Έτσι, έχει διαμορφωθεί ένα περιβάλλον πολιτικής που θέτει σημαντικούς περιορισμούς ως προς τις δυνατότητες για ‘διαφωνία’ ή /και ‘αποχώρηση’ [exit or /and voice] των φορέων δράσης, εμποδίζοντας έτσι τις διαδικασίες εκμάθησης και συνεπώς μεταρρυθμίσεις θεσμών και πολιτικής σε διάφορους τομείς δημόσιας πολιτικής (βλ. Πελαγίδης 2005). Πράγματι, υπάρχει αυξανόμενη εμπειρία που δείχνει ότι το χαμηλό επίπεδο διευρυμένης εμπιστοσύνης και εμπιστοσύνης στους θεσμούς συνδέεται με την απου-

σία χαλαρών δεσμών [weak ties] μεταξύ των φορέων δράσης στο εσωτερικό τόσο των κοινωνικών δικτύων όσο και των δικτύων πολιτικής που θα διευκόλυναν την κρίσιμη για τη διαδικασία μάθησης διάχυση πληροφορίας και γνώσης (βλ. Granovetter 1973). Από την άλλη πλευρά, το χαμηλό επίπεδο κοινωνικού κεφαλαίου επηρεάζει καθοριστικά το επίπεδο συμμετοχής άλλων φορέων δράσης στα δίκτυα πολιτικής και ως εκ τούτου παρεμποδίζει τη δημιουργία συμμαχιών [advocacy coalitions] και δικτύων υποστήριξης προσανατολισμένων σε συγκεκριμένους τομείς πολιτικής, όπως κοινότητες /δίκτυα ειδικών επιστημόνων [epistemic communities] ή /και ανεξάρτητες δεξαμενές σκέψης, που θα διευκόλυναν τις διαδικασίες μάθησης και μεταρρύθμισης στην δημόσια πολιτική γενικά (βλ. Jenkins-Smith and Sabatier 1993, Sabatier 1999). Κατ' αυτόν τον τρόπο, η έλλειψη κοινωνικού κεφαλαίου θεωρείται ότι παίζει καθοριστικό ρόλο στην υponόμηση κρίσιμων μεταρρυθμίσεων στη δημόσια πολιτική, όπως π.χ. η υιοθέτηση νέων ιδεών που προέρχονται κυρίως από τη σχολή της Νέας Δημόσιας Διαχείρισης [New Public Management] και αφορούν ιδιαίτερα τη δημιουργία οιονεί αγορών [quasi markets] μέσω συμπράξεων μεταξύ δημόσιων και ιδιωτικών φορέων δράσης [Public-Private Partnerships-PPPs] ή /και πρωτοβουλιών ιδιωτικής χρηματοδότησης [Private Finance Initiatives-PFIs] στο στάδιο της εφαρμογής σε μια ευρεία κλίμακα τομέων πολιτικής, όπως εκπαίδευση, υγεία, κ.ο.κ. (βλ. Le Grand 2003). Έτσι, ενώ ο συγκεκριμένος τύπος 'μη κοινωνικού' [bonding] κεφαλαίου θεωρείται ότι διευκόλυνε μια ειδικού τύπου –βασισμένη κυρίως σε μικρομεσαίες, οικογενειακές επιχειρήσεις– αλλά θεαματική οικονομική επίδοση τις δεκαετίες του 1960 και 1970, φαίνεται ότι είναι δύσκολο να υποβοηθήσει τις διαδικασίες μεταρρύθμισης και προσαρμογής στη δημόσια πολιτική στις σύγχρονες συνθήκες που χαρακτηρίζονται από ένα περιβάλλον υψηλού γενικά κόστους συναλλαγών [transaction costs].

Δεδομένου ότι το υπερεθνικό επίπεδο διακυβέρνησης, δηλαδή αυτό της E.E., προβάλλει ως το μοναδικό, ίσως, πεδίο άσκησης των δυνατοτήτων για 'διαφωνία' και 'αποχώρηση' εκ μέρους των φορέων δράσης, αυτό το κεφάλαιο παρουσιάζει συνοπτικά αποτελέσματα έρευνας σχετικά με την κατάσταση της διαδικασίας μεταρρύθμισης –ουσιαστικά τον τρόπο /βαθμό ανταπόκρισης στις πιέσεις του εξευρωπαϊσμού– σε δύο κρίσιμες για την Ελλάδα περιοχές δημόσιας πολιτικής, την περιβαλλοντική και την περιφερειακή. Η έρευνα αφορά συγκριτική μελέτη χωρών Συνοχής και της Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης που ολοκληρώθηκε πρόσφατα και εστίασε κυρίως στη χαρτογράφηση δομικών χαρακτηριστικών της διαδικασίας διαμόρφωσης πολιτι-

κής, δηλαδή χαρτογράφηση δικτύων πολιτικής, και αποτελέσματα από την εφαρμογή της (Paraskevoropoulos et.al. 2006).

Περιβαλλοντική πολιτική

Η περιβαλλοντική πολιτική γενικά και ιδιαίτερα η διαχείριση απορριμμάτων αποτελεί έναν τομέα ο οποίος αντανάκλα πλήρως τις δομικές αδυναμίες στη διαμόρφωση πολιτικής που συνδέονται με το χαμηλό επίπεδο κοινωνικού κεφαλαίου. Συγκεκριμένα, η κυριαρχία της προσοδοθηρίας και της –στα όρια της παρανομίας– συμπεριφοράς, που μερικώς τουλάχιστον διευκολύνεται από σημαντικές θεσμικές υστερήσεις, όπως π.χ. η έλλειψη συστήματος χωροταξικού σχεδιασμού και εθνικού κτηματολογίου (Paraskevoropoulos 2001a), έχει οδηγήσει σε κρίσιμα περιβαλλοντικά προβλήματα, όπως η υποβάθμιση του οικιστικού περιβάλλοντος σε σχεδόν όλες τις κατοικημένες (αστικές και ημιαστικές) περιοχές, τα αυξημένα επίπεδα μόλυνσης της ατμόσφαιρας, λόγω κυρίως της μεγάλης αύξησης στην χρήση ιδιωτικών αυτοκινήτων, και τέλος η αυξημένη μόλυνση εδάφους και υδάτων εξ αιτίας της αποτυχημένης γενικά πολιτικής διαχείρισης απορριμμάτων (Paraskevoropoulos et.al. 2006). Έτσι, παρόλο που ακόμη και η διαμόρφωση της περιβαλλοντικής πολιτικής ως συνεκτικής και διακριτής περιοχής πολιτικής κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1980 επηρεάστηκε καθοριστικά από την ανάγκη εναρμόνισης της εθνικής νομοθεσίας προς τους κανόνες της Ε.Ε., η Ελλάδα θεωρείται ότι ανήκει στην αποκαλούμενη ομάδα των ουραγών χωρών [laggards] ως προς την περιβαλλοντική πολιτική μεταξύ των κρατών-μελών. Τα βασικά θεσμικά χαρακτηριστικά της διαδικασίας διαμόρφωσης πολιτικής σε εθνικό επίπεδο είναι η κυρίαρχη θέση του υπουργείου Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων το οποίο, εντούτοις, θεωρείται ‘αδύναμο’ υπουργείο σε σύγκριση με τα ισχύοντα σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, λόγω του σημαντικού βαθμού συναρμοδιότητας με άλλα –κλαδικά– υπουργεία, όπως π.χ. τα υπουργεία Γεωργίας, Πολιτισμού, Εμπορικής Ναυτιλίας κ.λπ. Επιπροσθέτως, η έλλειψη αποκέντρωσης και τα σοβαρά προβλήματα συντονισμού στον σχεδιασμό και την εφαρμογή της πολιτικής –χαρακτηριστικά του ‘command-and-control’ τύπου ρύθμισης–, αποτελούν θεμελιώδεις θεσμικές αδυναμίες άσκησης περιβαλλοντικής πολιτικής. Σε αυτό το πλαίσιο έχουν γίνει –κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας του 1990– ορισμένα δειλά βήματα για κάποιον ρόλο στη διαμόρφωση πολιτικής ημι-ανεξάρτητων ομάδων ειδικών επιστημόνων ή /και εθελοντικών –μη κυβερνητικών– οργάνωσεων (Paraskevoropoulos et.al. 2006, Αφουξενίδης 2006).

Στον τομέα της διαχείρισης απορριμμάτων, η έλλειψη ολοκληρωμένης στρατηγικής και συντονισμού που θα συνέδεε το εθνικό και το υπο-εθνικό σύστημα διακυβέρνησης και οι έντονες συγκρούσεις μεταξύ κοινωνικών και θεσμικών φορέων δράσης σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο σχετικά με τη χωροθέτηση των σημείων ταφής ή /και ανακύκλωσης δημιουργούν ένα προβληματικό από άποψη ρύθμισης πλαίσιο πολιτικής, ειδικά σε τοπικό επίπεδο. Από άποψη θεσμικής υποδομής στο εθνικό επίπεδο διακυβέρνησης, αυτή περιλαμβάνει κυρίως τις οδηγίες της Ε.Ε., η εφαρμογή των οποίων γίνεται με ανεπαρκείς κατά κανόνα διυπουργικές αποφάσεις, και τον νόμο για την προστασία του περιβάλλοντος, ο οποίος έχει κυρίως διακηρυκτικό χαρακτήρα, με αποτέλεσμα την έλλειψη αποτελεσματικότητας. Έτσι, μολονότι η κατάσταση είναι μάλλον ικανοποιητική ως προς την τυπική υιοθέτηση της κοινοτικής νομοθεσίας (οι σχετικές κοινοτικές οδηγίες -75/442, 91/156, 94/62- έχουν μεταφερθεί στην εσωτερική νομοθεσία), αυτό κατά κανόνα γίνεται με σοβαρές καθυστερήσεις, όπως π.χ. η επταετής καθυστέρηση για τη μεταφορά στην εθνική νομοθεσία της σχετικής με απορρίματα συσκευασίας οδηγίας [Packaging Waste Directive] (94/62).

Όπως έδειξε η ανάλυση, στην περιφέρεια Αττικής, η οποία επελέγη για έρευνα πεδίου, υπάρχουν ουσιαστικά δύο ομάδες φορέων δράσης. Η πρώτη περιλαμβάνει κυρίως δημόσιους φορείς του κεντρικού κράτους (π.χ. ΥΠΕ-ΧΩΔΕ) και τοπικές ενώσεις δήμων και κοινοτήτων (ΕΣΔΚΝΑ, ΤΕΔΚΝΑ), ενώ η δεύτερη αποτελείται κυρίως από κάποιες επαγγελματικές ενώσεις (Ένωση για την Διαχείριση Στερεών Αποβλήτων) και μη κυβερνητικές οργανώσεις (Ελληνική Ένωση Ανακύκλωσης κ.λπ.). Η έλλειψη δικτύων υποστήριξης [advocacy coalitions], όπως επίσης και δικτύων ειδικών επιστημόνων [epistemic communities] ή /και ανεξάρτητων δεξαμενών σκέψης που θα μπορούσαν να διευκολύνουν τις διαδικασίες μάθησης (Paraskevopoulos et al. 2006) είναι εμφανής.

Τέλος, ως προς τα αποτελέσματα της -ευρωπαϊκής ουσιαστικά- πολιτικής στη διαχείριση αποβλήτων στην Αττική, η εμπειρία από το δεύτερο Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα (ΠΕΠ) 1994-1999 είναι ενδεικτική. Συγκεκριμένα, το υπο-πρόγραμμα 1 (βελτίωση περιβάλλοντος και ποιότητας ζωής) εμφανίζει τους χαμηλότερους δείκτες απορρόφησης και φυσικού αποτελέσματος σε σύγκριση με τα άλλα υποπρογράμματα, ενώ το ίδιο ισχύει και για το ειδικό μέτρο (Μ.1.2) που αναφέρεται στη διαχείριση αποβλήτων. Η χαμηλή επίδοση του τελευταίου αποδίδεται στον παράγοντα των 'κοινωνικών αντιδράσεων' σε σχέση με τη χωροθέτηση των ΧΥΤΑ, με άλλα λόγια στο

γνωστό σύνδρομο NIMBY [Not-In-My-Back-Yard]. Σε όρους πραγματικού αποτελέσματος, τούτο αντανακλάται στο γνωστό πρόβλημα κορεσμού του ΧΥΤΑ στα Άνω Λιόσια, ενώ το εκτιμώμενο επίπεδο ανακύκλωσης ανέρχεται σε περίπου 8% με ευρωπαϊκό μέσο όρο –και στόχο για το τέλος του 2006 για την Ελλάδα– 25% (Paraskevopoulos et al. 2006).

Περιφερειακή πολιτική

Παρά το γεγονός ότι η περιφερειακή πολιτική είναι ο τομέας δημόσιας πολιτικής που έχει περισσότερο ‘εκτεθεί’ /επηρεασθεί από τις πιέσεις του εξευρωπαϊσμού, αμέσως σχεδόν μετά την ένταξη στην Ε.Ε., οι αδυναμίες της εσωτερικής θεσμικής υποδομής και ιδιαίτερα το χαμηλό επίπεδο κοινωνικού κεφαλαίου γίνονται εμφανή τόσο στη συμμετοχή μη κρατικών φορέων δράσης στη διαδικασία διαμόρφωσης πολιτικής (δίκτυο πολιτικής), όσο και στα αποτελέσματα από την εφαρμογή της. Έτσι, μολοντί οι πιέσεις από το υπερεθνικό σύστημα διακυβέρνησης οδήγησαν σε σημαντικές μεταρρυθμίσεις των δομικών χαρακτηριστικών διαμόρφωσης πολιτικής με έμφαση στην ενίσχυση της διοικητικής ικανότητας και κάποια συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα και ειδικών επιστημόνων, αυτές έχουν περιορισθεί κυρίως στο επίπεδο του κεντρικού κράτους. Η συνολική ανταπόκριση της εγχώριας θεσμικής υποδομής στην πρόκληση του εξευρωπαϊσμού είναι μάλλον πτωχή σε αποτελέσματα (Paraskevopoulos 1998, 2001a-d, 2005a, Paraskevopoulos et al. 2006).

Η έρευνα πεδίου που έγινε στην περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου, η οποία επελέγη επειδή αντανακλά την πραγματικότητα του περιβάλλοντος πολιτικής και έχει μελετηθεί επί μακρόν (από την περίοδο εφαρμογής του Α΄ Κοινωνικού Πλαισίου-ΚΠΣ), δείχνει μια μάλλον περιορισμένη βελτίωση σε ό,τι κυρίως αφορά την οικοδόμηση θεσμών και τη συμμετοχή μη κρατικών φορέων δράσης στις διαδικασίες διαμόρφωσης πολιτικής (Paraskevopoulos 2001a-d, Paraskevopoulos et al. 2006). Καταγράφηκε ο κυρίαρχος ρόλος φορέων του κεντρικού κράτους (υπουργείο Οικονομίας, Γραμματεία Περιφέρειας και Διαχειριστική Αρχή του ΠΕΠ), όπως επίσης και μια σχετική αναβάθμιση της θέσης των αναπτυξιακών εταιρειών, των εμπορικών επιχειρησίων και των τοπικών ενώσεων δήμων και κοινοτήτων, κυρίως λόγω της συμμετοχής τους στην επιτροπή παρακολούθησης του ΠΕΠ. Εντούτοις, η συμμετοχή μη κυβερνητικών οργάνωσεων της κοινωνίας πολιτών και του ιδιωτικού τομέα παραμένει πολύ περιορισμένη. Συνολικά, τα βασικά μαθηματά που μπορούν να εξαχθούν από τη διάρθρωση του δικτύου στην περιφε-

ρειακή πολιτική είναι τα ακόλουθα: πρώτον, η περιορισμένη θεσμοποίηση της περιφέρειας, παρά το σχετικά θετικό περιβάλλον που δημιουργήθηκε από τον εξευρωπαϊσμό της πολιτικής και τα Διαρθρωτικά Ταμεία· δεύτερον, ο αργός ρυθμός της διαδικασίας εκμάθησης σε όρους συμμετοχής μη κρατικών φορέων δράσης· τρίτον, κατά συνέπεια, η κυριαρχία του μονοσήμαντου –ορθολογικής επιλογής– τύπου της διαδικασίας εκμάθησης [single-loop learning] (βλ. Paraskevoopoulos et. al. 2006).

Σε σχέση με την εμπειρία από την εφαρμογή της πολιτικής, όπως αυτή αναδύεται από την εκ των υστέρων αξιολόγηση [ex post evaluation] του ΠΕΠ ΙΙ (1994-1999) του Νοτίου Αιγαίου και από την έρευνα πεδίου, παρά τις επιμέρους βελτιώσεις στη διαδικασία σχεδιασμού, υπάρχουν σημαντικές αδυναμίες στην εφαρμογή της περιφερειακής πολιτικής. Οι αδυναμίες αυτές αφορούν την επίτευξη των τριών στρατηγικών στόχων του ΠΕΠ, δηλαδή τη συγκέντρωση πόρων με τη μορφή Ειδικών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων, την επέκταση της συμμετοχής του ιδιωτικού τομέα στην χρηματοδότηση του ΠΕΠ και την υποστήριξη των προβληματικών τομέων της οικονομίας της περιφέρειας. Συγκεκριμένα, τα δύο Ειδικά Ολοκληρωμένα Προγράμματα, αυτό για την 'τουριστική αξιοποίηση' (υπο-πρόγραμμα 1) και το ειδικό πρόγραμμα για την Λέρο (υπο-πρόγραμμα 6), χαρακτηρίζονται από χαμηλό επίπεδο, τόσο οικονομικής, όσο και φυσικής ολοκλήρωσης. Ως προς τον στόχο της επέκτασης της συμμετοχής του ιδιωτικού τομέα, η οποία άλλωστε σχετίζεται και με τη χρηματοδότηση των ειδικών ολοκληρωμένων προγραμμάτων, το επίπεδο πραγματοποίησης ήταν πολύ χαμηλό μέχρι και το 1999. Τέλος, το επίπεδο πραγματοποίησης όλων σχεδόν των δράσεων του ΠΕΠ που ήταν προσανατολισμένες στην υποστήριξη των προβληματικών τομέων της περιφέρειας, όπως π.χ. η διαχείριση υδάτων, η προστασία του φυσικού και οικιστικού περιβάλλοντος, η ενδοπεριφερειακή επικοινωνία και η ενεργειακή επάρκεια, ήταν γενικώς πολύ χαμηλό (βλ. Paraskevoopoulos, et. al. 2006).

Συνολικά, η εμπειρία και από τους δύο τομείς δημόσιας πολιτικής δείχνει ότι η έλλειψη κοινωνικού κεφαλαίου αποτελεί συστατικό στοιχείο της αδυναμίας της εγχώριας θεσμικής υποδομής με σοβαρές επιπτώσεις για τις διαδικασίες εκμάθησης και προσαρμογής και συνεπώς για την αποτελεσματική αλλαγή και μεταρρύθμιση σε κρίσιμους τομείς της δημόσιας πολιτικής στην Ελλάδα.

Πώς οικοδομείται το κοινωνικό κεφάλαιο; Ο ρόλος των θεσμών και του κράτους πρόνοιας

Ενώ η διάθεση πόρων για τη μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου θα μπορούσε να θεωρηθεί σπατάλη, το πραγματικά κρίσιμο ερώτημα σε χώρες όπως η Ελλάδα είναι πώς οικοδομείται το κοινωνικό κεφάλαιο. Έτσι, το θέμα της προέλευσης του κοινωνικού κεφαλαίου, με έμφαση στην προβληματική που έχει αναπτυχθεί γύρω από τις προσεγγίσεις περί –ιστορικού– κληροδοτήματος αφενός και της δυνατότητας οικοδόμησης αφετέρου, όπως αυτή συζητήθηκε πιο πάνω, παραπέμπει στη διασύνδεση μεταξύ κοινωνικού κεφαλαίου και κουλτούρας που έχει προκαλέσει έντονη συζήτηση, τόσο σε ακαδημαϊκό όσο και σε εμπειρικό επίπεδο. Σε αυτό το πλαίσιο, γίνεται ευρύτερα αποδεκτό ότι το θεμελιώδες πρόβλημα των προσεγγίσεων που βασίζονται σε πολιτισμικές εξηγήσεις της ανθρώπινης δράσης είναι ότι συχνά είναι επιβαρημένες από την υιοθέτηση του ιστορικού ντετερμινισμού (Levi 1996, Sabetti 1996, Tarrow 1996). Εντούτοις, το αναλυτικό πλαίσιο στο οποίο αναφέρεται η θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου και των κοινωνικών κανόνων γενικά είναι αυτό των ορθολογικών επιλογών και αποφάσεων που λαμβάνονται από φορείς δράσης στα πλαίσια ενός περιβάλλοντος δομημένου από τυπικούς και άτυπους θεσμούς. Έτσι, με βάση την ανάλυση των στοιχείων του *Ευρωβαρόμετρον* 223, αυτό το κεφάλαιο επικεντρώνεται στους παράγοντες που μπορούν να εξηγήσουν τη διαφοροποίηση που παρατηρείται μεταξύ των κρατών μελών της Ε.Ε. σε κοινωνικό κεφάλαιο και συνεπώς σε ικανότητες για συλλογική δράση, με έμφαση στον ρόλο της θεσμικής υποδομής της πολιτείας γενικά και του κοινωνικού κράτους ειδικότερα. Σε αυτό το πλαίσιο, με χρήση κατάλληλης στατιστικής ανάλυσης προσπαθούμε να διαπιστώσουμε εάν και σε ποιο βαθμό οι ομάδες των προσδιοριστικών και απότοκων μεταβλητών που δημιουργήσαμε για την ανάλυση των στοιχείων του *Ευρωβαρόμετρον* μπορούν να εξηγήσουν τη διαφοροποίηση που παρατηρείται στα επίπεδα κοινωνικού κεφαλαίου μεταξύ χωρών και ευρύτερων περιφερειών της Ευρώπης (π.χ. Σκανδιναβία, Νότια Ευρώπη, Ανατολική Ευρώπη κ.ο.κ.). Ακολούθως, αποδίδεται ιδιαίτερη σημασία και εξετάζεται ο ρόλος που μπορεί να παίζει ο συγκεκριμένος χαρακτήρας του κοινωνικού κράτους και της θεσμικής υποδομής γενικά στην εξήγηση αυτής της διαφοροποίησης.

Για να διαπιστώσουμε την επίπτωση των προσδιοριστικών ή /και απότοκων μεταβλητών στη διαφοροποίηση των χωρών της Ε.Ε. ως προς το κοινω-

νικό κεφάλαιο χρησιμοποιήσαμε την στατιστική ανάλυση της βήμα προς βήμα παλινδρόμησης [stepwise regression] με το κοινωνικό κεφάλαιο ως εξαρτημένη μεταβλητή και όλες τις άλλες μεταβλητές ως ανεξάρτητες. Η παλινδρόμηση απέδωσε ένα μοντέλο με δύο στατιστικά σημαντικές μεταβλητές, το επίπεδο διαφθοράς και τα κοινωνικά δίκτυα, εξηγώντας το 70,5% της διαφοροποίησης, ενώ όταν το σύνολο των μεταβλητών εισήλθε στην εξίσωση, το μοντέλο εξήγησε το 85,8% της διαφοροποίησης (Πίνακας 5).

Πίνακας 5
Κοινωνικό κεφάλαιο, προσδιοριστικές και απότοκες μεταβλητές⁵

Μοντέλο	R	R ²	Σταθμισμένο R ²	Change Statistics		
				Μεταβολή R ²	Μεταβολή F	Στατιστική σημαντικότητα της μεταβολής του F
1α	.739	.546	.528	.546	30.070	.000
2β	.840	.705	.681	.159	12.942	.001
3γ	.926	.858	.769	.153	9.663	.000

α. Predictors: (Constant), CORRUPT

β. Predictors: (Constant), CORRUPT, SOCNET

γ. Predictors: (Constant), LSATGEN, SOCONTFR, SOCCARE, SOCONTCO, ACCPSERV, SOCONTNE, CORRUPT, SOCNET, WELBEING, QUAPSERV

Δύο είναι τα βασικά ευρήματα της στατιστικής ανάλυσης: πρώτον, πράγματι, οι ομάδες μεταβλητών που χρησιμοποιήθηκαν στο πλαίσιο του *Ευρωβαρόμετρον* εξηγούν σε μεγάλο βαθμό την υπάρχουσα διαφοροποίηση μεταξύ των χωρών ή /και περιοχών της Ε.Ε. ως προς το επίπεδο κοινωνικού κεφαλαίου και δεύτερον, μεταξύ όλων των μεταβλητών που χρησιμοποιήθηκαν στην ανάλυσή μας, πρωτίστως το επίπεδο διαφθοράς και δευτερευόντως τα κοινωνικά δίκτυα φαίνεται ότι είναι οι πιο σημαντικοί παράγοντες για την πρόγνωση του κοινωνικού κεφαλαίου. Δεδομένου ότι το επίπεδο διαφθοράς εισήχθη στην ανάλυση ως έμμεσος δείκτης εμπιστοσύνης στους θεσμούς –σε αναπλήρωση της έλλειψης σχετικής μέτρησης στο *Ευρωβαρόμετρο*– η διασύνδεση με τις θεμελιώδεις παραδοχές της θεσμικής θεωρίας της εμπιστοσύνης σχετικά με τον ρόλο που παίζει η αμεροληψία των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών της πολιτείας στη δημιουργία γενικευμένης εμπιστοσύνης και συνεπώς στην οικοδόμηση κοινωνικού κεφαλαίου είναι προφανής. Πράγματι, η υπάρχουσα εμπειρία σχετικά με τα πολύ υψηλά επίπεδα διαφοροποίησης ως προς το κοινωνικό κεφάλαιο μεταξύ των σκανδιναβικών και

άλλων αναπτυγμένων δημοκρατιών της Δυτικής Ευρώπης αφενός, και των χωρών της Νότιας και Ανατολικής Ευρώπης αφετέρου, φαίνεται να επιβεβαιώνει την παραπάνω θεωρία. Πιο συγκεκριμένα, η αμεροληψία των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών γενικά και της γραφειοκρατίας πρώτης γραμμής ειδικότερα εκτρέφουν την εμπιστοσύνη στους θεσμούς και υποστηρίζουν τη δημιουργία γενικευμένης εμπιστοσύνης στην Σκανδιναβία και τη Δυτική Ευρώπη, ενώ τα αυξημένα επίπεδα πελατειακών σχέσεων και διαφθοράς υπονομεύουν και τα δύο στη Νότια και στην Ανατολική Ευρώπη. Όπως είναι προφανές, τα παραπάνω ευρήματα επαληθεύουν τις θεμελιώδεις προσεγγίσεις που υποστηρίζουν το 'διασυνδετικό' ['linking'] τύπο κοινωνικού κεφαλαίου, δηλαδή τη σύνδεσή του με τους τυπικούς θεσμούς της πολιτείας, ενώ ταυτοχρόνως θέτουν υπό σοβαρή αμφισβήτηση θεμελιωμένες παραδοχές, που συζητήθηκαν νωρίτερα, γύρω από τον αρνητικό ρόλο των τυπικών κρατικών θεσμών και του κράτους συνολικά στην οικοδόμηση κοινωνικού κεφαλαίου ('ισχυρό κράτος-αδύναμη κοινωνία πολιτών').

Ενώ η αμεροληψία των πολιτικών και κοινωνικών θεσμών έχει θεωρηθεί έννοια-κλειδί για την πρόγνωση του επιπέδου κοινωνικού κεφαλαίου και συνεπώς, σε μεγάλο βαθμό, εξηγεί την υπάρχουσα μεταξύ των κρατών-μελών σχετική διαφοροποίηση, παρατηρείται πρόσφατα αυξημένο ενδιαφέρον σχετικά με τον ρόλο ειδικών χαρακτηριστικών του κοινωνικού κράτους, τα οποία μπορούν να συμβάλουν στη δημιουργία γενικευμένης εμπιστοσύνης και συνεπώς στην οικοδόμηση κοινωνικού κεφαλαίου (βλ. Rothstein 1998, Rothstein & Stolle 2001, Christoforou 2004). Πιο συγκεκριμένα, σχετικά πρόσφατη έρευνα στο πλαίσιο της θεσμικής θεωρίας της εμπιστοσύνης με έμφαση στο σκανδιναβικό μοντέλο του κράτους πρόνοιας, υπογραμμίζει τον ρόλο των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του καθολικού [universal] μοντέλου κράτους πρόνοιας στη δημιουργία εμπιστοσύνης και την οικοδόμηση κοινωνικού κεφαλαίου μέσω της ικανότητάς του να εξασφαλίζει ισότητα ως προς το ενδιαφέρον και τον σεβασμό, όπως επίσης και ως προς την παροχή βασικών δυνατοτήτων προς όλους ανεξαιρέτως τους πολίτες (βλ. μεταξύ άλλων Rothstein 1998, Rothstein & Stolle 2001). Πράγματι, όπως δείχνει η κατηγοριοποίηση των διαφορετικών τύπων κράτους πρόνοιας βάσει των κυριότερων χαρακτηριστικών τους, φαίνεται ότι υπάρχει αυξημένη διαφοροποίηση τόσο στην κάλυψη, όσο και στους όρους πρόσβασης μεταξύ του αποκαλούμενου αγγλοσαξονικού ('επιλεκτικού' /selective) μοντέλου, του μοντέλου της ηπειρωτικής Ευρώπης ('συντηρητικού' /conservative) και του σκανδιναβικού ('καθολικού' /universal) μοντέλου, ενώ συγκεκριμένες ιδιαιτερότητες έχουν

επισημανθεί και για το μοντέλο της Νότιας Ευρώπης. Έτσι, η λογική του καθολικού μοντέλου κράτους πρόνοιας,⁶ που περιλαμβάνει καθολικά προγράμματα που απευθύνονται σε όλους ανεξαιρέτως τους πολίτες και είναι εύκολα διαχειρίσιμα, θεωρείται ότι είναι ευνοϊκή για τη δημιουργία και την εξάπλωση της εμπιστοσύνης και συνεπώς για την υλοποίηση της οικοδόμησης κοινωνικού κεφαλαίου. Αντίθετα, τα επιλεκτικά και τα συντηρητικά μοντέλα κράτους πρόνοιας περιλαμβάνουν προγράμματα που προϋποθέτουν, σε κάποιον τουλάχιστον βαθμό, έρευνα σχετικά με την πραγματική κατάσταση ανάγκης [means-testing] των πολιτών και κατά συνέπεια διαχωρίζουν και στιγματίζουν τους έχοντες ανάγκη και αδύναμους πολίτες. Κατ' αυτόν τον τρόπο, τα μοντέλα αυτά θεωρείται ότι υπονομεύουν τη γενικευμένη εμπιστοσύνη και έτσι οδηγούν είτε σε συνολικά χαμηλότερα επίπεδα κοινωνικού κεφαλαίου, είτε στον 'αντικοινωνικό' τύπο κοινωνικού κεφαλαίου [bonding] (Rothstein & Stolle 2001). Τέλος, το μοντέλο της Νότιας Ευρώπης θεωρείται ως επιπλέον επιβαρημένο με τις αδυναμίες των πελατειακών σχέσεων και της διαφθοράς, και συνεπώς της άνισης αντιμετώπισης των πολιτών.

Εντούτοις, αν και υπάρχει μεγάλη εμπειρία που υποστηρίζει την υπόθεση ότι πράγματι το καθολικό κράτος πρόνοιας έχει παίξει καθοριστικό ρόλο στη θεαματική ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου στις σκανδιναβικές χώρες (Rothstein 1998, 2002, Rothstein & Stolle 2001, Herreros 2004), αυτό (το κοινωνικό κεφάλαιο) αποτελεί συστατικό στοιχείο της θεσμικής υποδομής και άλλων χωρών της Δυτικής Ευρώπης με επιλεκτικά ή /και συντηρητικά μοντέλα κράτους πρόνοιας, όπως π.χ. το Ηνωμένο Βασίλειο, η Γαλλία, η Γερμανία κ.ο.κ. Οπότε δεν φαίνεται να υπάρχει αδιάσειστη απόδειξη ότι το καθολικό κράτος πρόνοιας αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την οικοδόμηση κοινωνικού κεφαλαίου εν γένει. Αντίθετα, το πραγματικό ζήτημα εδώ είναι η κατανομή και όχι η ύπαρξη κοινωνικού κεφαλαίου. Και πράγματι, όπως έχει αποδειχθεί ερευνητικά, ενώ σε συνολικό επίπεδο αυτές οι χώρες (αγγλοσαξονικές, Δυτικής Ευρώπης κ.λπ.) δείχνουν γενικώς υψηλά επίπεδα κοινωνικού κεφαλαίου, μια πιο ενδελεχής εξέταση αποκαλύπτει μεγάλες διαφορές που σχετίζονται είτε με πολιτισμικές, είτε με ταξικές διαφοροποιήσεις (Herreros 2004). Αυτό το φαινόμενο είναι πιο έντονο στις αγγλοσαξονικές χώρες, όπου το κοινωνικό κεφάλαιο και η κοινωνία πολιτών είναι περισσότερο ταυτισμένα με ένα κυριαρχούμενο από την μεσαία τάξη, εκ των κάτω, αυθόρμητο και αποκεντρωμένο εθελοντισμό και σύστημα συμμετοχής των πολιτών, όπως π.χ. οι φιλανθρωπικές οργανώσεις. Αντίθετα,

στις σκανδιναβικές χώρες το κοινωνικό κεφάλαιο είναι πολύ πιο ισότιμα κατανομημένο μεταξύ των πολιτών, υπερβαίνοντας τόσο τις ταξικές όσο και τις πολιτισμικές διαφορές, συνεισφέροντας έτσι στην κοινωνική συνοχή. Ως εκ τούτου, αν και το καθολικό μοντέλο κράτους πρόνοιας δεν μπορεί να θεωρηθεί ως απαραίτητη προϋπόθεση για την οικοδόμηση του κοινωνικού κεφαλαίου, εντούτοις συνδέεται άμεσα με μεγαλύτερη ισότητα στην κατανομή του (Hegeros 2004).

Συνολικά, ενώ η αμεροληψία των πολιτικών και κοινωνικών θεσμών της πολιτείας γενικώς και της γραφειοκρατίας πρώτης γραμμής ειδικότερα αποτελούν αναγκαία προϋπόθεση για τη δημιουργία γενικευμένης εμπιστοσύνης και την οικοδόμηση κοινωνικού κεφαλαίου, το καθολικό κράτος πρόνοιας είναι απαραίτητη προϋπόθεση για μεγαλύτερη ισότητα στην διανομή του. Με αυτή την έννοια, παρότι και οι δύο μεταβλητές είναι σημαντικές, η αμεροληψία των θεσμών πρέπει να θεωρείται ως η πιο κρίσιμη μεταβλητή που εξηγεί τις υπάρχουσες διαφορές σε κοινωνικό κεφάλαιο και ικανότητες για συλλογική δράση μεταξύ των περιφερειών της Ευρώπης. Αυτό είναι αλήθεια ιδιαίτερα στην περίπτωση των χωρών της Νότιας και Ανατολικής Ευρώπης, όπου διαφθορά και πελατειακές σχέσεις –δηλαδή έλλειψη αμερόληπτης θεσμικής υποδομής– συνδεδεμένες με μακρά παράδοση ολοκληρωτισμού, αποτελούν σημαντικά εμπόδια για τις διαδικασίες εκμάθησης και προσαρμογής στην δημόσια πολιτική. Συνεπώς, τα μαθήματα για την Ελλάδα και άλλες χώρες, όπου το κοινωνικό κεφάλαιο είναι σε ζήτηση, είναι προφανή: πρώτον, ότι η οικοδόμηση θεσμών γενικώς και αμερόληπτης γραφειοκρατίας πρώτης γραμμής ειδικότερα πρέπει να θεωρούνται στόχοι άμεσης προτεραιότητας για την οικοδόμηση κοινωνικού κεφαλαίου· και δεύτερον, ένα κράτος πρόνοιας που προωθεί την ισότητα μέσω αναδιανομής θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για μεγαλύτερη ισότητα στη διανομή του κοινωνικού κεφαλαίου, υπερβαίνοντας ταξικές ή /και πολιτισμικές διαφορές.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες, το κοινωνικό κεφάλαιο έχει αναδυθεί ως μια βασική έννοια στις κοινωνικές επιστήμες γενικά και στην πολιτική επιστήμη ειδικότερα, επειδή διευκολύνει τη συλλογική δράση και οδηγεί σε αυξημένα επίπεδα επίδοσης σε διάφορες περιοχές πολιτικής και στη δημόσια πολιτική γενικά. Στην Ελλάδα, παρότι ένας συγκεκριμένος τύπος κοινωνικού κεφαλαίου [bonding] που βασίζεται σε συγγενικούς δεσμούς (οικογέ-

νειας κ.λπ.) θεωρείται ότι είχε υποβληθεί η θεαματική οικονομική μεγέθυνση κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970, το χαμηλό επίπεδο ή η έλλειψη κοινωνικού κεφαλαίου, τουλάχιστον από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, τείνει να θεωρείται ένα θεμελιώδες πρόβλημα της θεσμικής υποδομής που επηρεάζει καθοριστικά τις επιδόσεις σε διάφορους τομείς δημόσιας πολιτικής. Ενώ υπάρχουν σημαντικές ομοιότητες μεταξύ της Ελλάδας και άλλων χωρών της Νότιας ή /και της Δυτικής Ευρώπης σε σχέση με τις προσδιοριστικές ή άλλες μεταβλητές που χρησιμοποιούνται για την πρόγνωση του κοινωνικού κεφαλαίου, ο ρόλος της τηλεθέασης, ιδιαίτερα ως προς το επίπεδο συμμετοχής σε εθελοντικές οργανώσεις, και η εμπιστοσύνη στους θεσμούς φαίνεται ότι είναι οι κρίσιμες μεταβλητές για το επίπεδο του κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα. Ως προς τις επιπτώσεις για τη δημόσια πολιτική, το χαμηλό επίπεδο κοινωνικού κεφαλαίου φαίνεται ότι συνδέεται με τον κυρίαρχο ρόλο της προσοδοθηρίας –μικρών κατά κανόνα και με ισχυρούς δεσμούς στο εσωτερικό τους– ομάδων συμφερόντων στη διαδικασία διαμόρφωσης πολιτικής. Οι ομάδες αυτές εμποδίζουν την διαδικασία εκμάθησης και συνεπώς την αλλαγή σε διάφορους τομείς δημόσιας πολιτικής, όπως γίνεται φανερό από αποτελέσματα εμπειρικής έρευνας στην περιβαλλοντική και περιφερειακή πολιτική. Τέλος, για την οικοδόμηση του κοινωνικού κεφαλαίου, ο πλέον σημαντικός παράγοντας είναι η αμερόληπτη θεσμικής υποδομής.

Σημειώσεις

1. Παρότι η εισαγωγή και ανάλυση του όρου στον χώρο των κοινωνικών επιστημών αποδίδεται στον Coleman, ο ίδιος πιστώνει τον Loury για την εισαγωγή της έννοιας στα οικονομικά και ιδιαίτερα για την θεμελίωση της σημασίας της ως κοινωνικού πόρου χρήσιμου στην ανάπτυξη του ανθρώπινου κεφαλαίου (βλ. Coleman 1990: 300-301).

2. Η έννοια της έντασης της συμμετοχής σχετίζεται με το διαφορετικό κόστος που έχουν για το άτομο /πολίτη διαφορετικές μορφές συμμετοχής, όπως π.χ. δωρεά σε χρήμα, απλή εγγραφή ως μέλος ή παροχή δωρεάν εργασιών για συγκεκριμένο χρόνο για τους σκοπούς ενός εθελοντικού οργανισμού. Στον τομέα της συμμετοχής σε πολιτικούς οργανισμούς με τη στενή έννοια (κόμματα), η διάκριση αυτή μπορεί να αναφέρεται στη διαφοροποίηση μεταξύ π.χ. απλής εκλογικής συμμετοχής (ψήφος), τη δωρεά χρημάτων ή την ενεργό συμμετοχή στην προεκλογική καμπάνια κ.ο.κ. (Whiteley & Seyd 2002).

3. Επεξήγηση /κωδικοποίηση των μεταβλητών στο Παράρτημα.
4. Επεξήγηση /κωδικοποίηση των μεταβλητών στο Παράρτημα.
5. Επεξήγηση /κωδικοποίηση των μεταβλητών στο Παράρτημα.
6. Πρέπει να επιστημανθεί ότι το καθολικό μοντέλο κράτους πρόνοιας, όπως έχει εξελιχθεί

κατά τις τελευταίες δεκαετίες στις σκανδιναβικές χώρες, συνδυάζει καθολικότητα ως προς την κάλυψη και τις παροχές, και ευελιξία στο στάδιο της εφαρμογής, μέσω της υιοθέτησης ιδεών και μέτρων πολιτικής από τη σχολή της Νέας Δημόσιας Διαχείρισης, όπως π.χ. δημιουργία συνθηκών οιονεί αγορών στην παροχή συγκεκριμένων υπηρεσιών, συμμετοχή μη κρατικών φορέων δράσης (ιδιωτικού τομέα, ΜΚΟ κ.λπ.) στην εφαρμογή δημοσίων πολιτικών μέσω της δημιουργίας συμπράξεων μεταξύ δημοσίων και ιδιωτικών φορέων δράσης κ.ο.κ. Με αυτόν τον τρόπο, επιτυγχάνεται ισοτιμία ως προς την αντιμετώπιση των πολιτών (κάλυψη) και βελτίωση της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών, μέσω της ευελιξίας και του ανταγωνισμού στην παροχή των υπηρεσιών [service delivery] στους πολίτες (βλ. Rothstein 1998).

Παράρτημα

Επεξήγηση /κωδικοποίηση των μεταβλητών των Πινάκων 3 και 4 [European Social Survey]

1) *Τηλεθέαση (συνολικός χρόνος-ημερησίως μέσος όρος)*: τακτική μεταβλητή με διακύμανση από 0-7, 0 υποδηλώνει καθόλου χρόνο και 7 περισσότερο από 3 ώρες.

2) *Τηλεθέαση (ειδήσεις /πολιτική /τρέχουσες υποθέσεις-ημερησίως μέσος όρος)*: τακτική μεταβλητή με διακύμανση από 0-7, 0 υποδηλώνει καθόλου χρόνο και 7 περισσότερο από 3 ώρες.

3) *Ραδιόφωνο (ειδήσεις /πολιτική /τρέχουσες υποθέσεις-ημερησίως μέσος όρος)*: τακτική μεταβλητή με διακύμανση από 0-7, 0 υποδηλώνει καθόλου χρόνο και 7 περισσότερο από 3 ώρες.

4) *Ανάγνωση εφημερίδων (συνολικός χρόνος-ημερησίως μέσος όρος)*: τακτική μεταβλητή με διακύμανση από 0-7, 0 υποδηλώνει καθόλου χρόνο και 7 περισσότερο από 3 ώρες.

5) *Προσωπική χρήση διαδικτύου (e-mail /www)*: τακτική μεταβλητή με διακύμανση από 0-7, 0 υποδηλώνει καθόλου πρόσβαση στο σπίτι ή την εργασία και 7 κάθε μέρα.

6) *Γενικευμένη εμπιστοσύνη (social trust)*: τακτική μεταβλητή με διακύμανση 0-10, 0 υποδηλώνει 'πρέπει να είναι προσεκτικός κανείς (...στις σχέσεις του ...)', και 10 'οι περισσότεροι άνθρωποι είναι αξιόπιστοι'. *Κωδικοποίηση*: 1=εμπιστοσύνη (από 6 έως 10) 0=έλλειψη εμπιστοσύνης (από 0 έως 5).

7) *Fairness*: τακτική μεταβλητή με διακύμανση 0-10, 0 υποδηλώνει 'οι περισσότεροι άνθρωποι προσπαθούν να σε εκμεταλλευθούν', και 10 'οι περισσότεροι άνθρωποι προσπαθούν να είναι έντιμοι /δίκαιοι'.

8) *Ενδιαφέρον για την πολιτική*: τακτική μεταβλητή με διακύμανση 1-4, 1 υποδηλώνει 'μεγάλο ενδιαφέρον', και 4 'καθόλου ενδιαφέρον'.

9) *Εμπιστοσύνη στους πολιτικούς θεσμούς*: μέσος εμπιστοσύνης στο κοινοβούλιο της χώρας και στους πολιτικούς, τακτική μεταβλητή με διακύμανση 0-10, 0 υποδηλώνει 'καθόλου εμπιστοσύνη', και 10 'απόλυτη εμπιστοσύνη'.

10) *Εμπιστοσύνη στους θεσμούς τάξης*: μέσος εμπιστοσύνης στη δικαιοσύνη και την αστυνομία, τακτική μεταβλητή με διακύμανση 0-10, 0 υποδηλώνει 'καθόλου εμπιστοσύνη', και 10 'απόλυτη εμπιστοσύνη'.

11) *Εμπιστοσύνη στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο*: τακτική μεταβλητή με διακύμανση 0-10, 0 υποδηλώνει 'καθόλου εμπιστοσύνη', και 10 'απόλυτη εμπιστοσύνη'.

12) *Εμπιστοσύνη στα Ηνωμένα Έθνη*: τακτική μεταβλητή με διακύμανση 0-10, 0 υποδηλώνει 'καθόλου εμπιστοσύνη', και 10 'απόλυτη εμπιστοσύνη'.

13) *Τοποθέτηση στην κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς*: τακτική μεταβλητή με διακύμανση 0-10, 0 υποδηλώνει Αριστερά, και 10 Δεξιά.

14) *Εκκλησιασμός (Religion /church attendance)*: τακτική μεταβλητή με διακύμανση 1-7, 1 υποδηλώνει κάθε μέρα, και 7 ποτέ.

15) *Συμμετοχή σε εθελοντικές οργανώσεις*: μέλος σε οποιαδήποτε από τις παρακάτω κατηγορίες ενώσεων /οργανώσεων κατά τους τελευταίους 12 μήνες: αθλητικοί σύλλογοι /σωματεία, πολιτιστικοί σύλλογοι, συνδικαλιστικό σωματείο /ένωση, επιχειρηματικές /επαγγελματικές ενώσεις, ενώσεις καταναλωτών, ανθρωπιστικές οργανώσεις κ.λπ., περιβαλλοντικές /φιλειθνητικές οργανώσεις, θρησκευτικές /εκκλησιαστικές οργανώσεις, πολιτικά κόμματα, επιστημονικές /εκπαιδευτικές ενώσεις, κοινωνικά σωματεία κ.λπ., λοιποί εθελοντικοί οργανισμοί. *Κωδικοποίηση*: 1, μέλος οποιασδήποτε οργάνωσης, 0, μη μέλος σε οποιαδήποτε οργάνωση.

16) *Φύλο*: 1, άνδρας, 2, γυναίκα.

17) *Εκπαίδευση*: τακτική μεταβλητή με διακύμανση 1-7, 1 υποδηλώνει αγράμματος /μη συμπληρωμένη στοιχειώδης εκπαίδευση, και 7 μεταπτυχιακός τίτλος σπουδών.

Επεξήγηση /κωδικοποίηση των μεταβλητών του Πίνακα 5

1) *Ικανοποίηση από τη ζωή (LSATGEN)*: ποσοστό θετικών απαντήσεων στην ερώτηση σχετικά με ικανοποίηση από τη ζωή γενικώς.

2) *Κοινωνικά δίκτυα (SOCNET)*: μέσος αποδοχής και παροχής υποστήριξης.

3) *Διαφθορά (CORRUPT)*: βαθμολογία στο πίνακα πεποθησεων σχετικά με τη διαφθορά (Corruption Perceptions Index) 2004.

4) *Καλή διαβίωση (WELBEING)*: μέσος (ποσοστό) θετικών απαντήσεων στις ερωτήσεις σχετικά με ικανοποίηση από την κατάσταση της προσωπικής υγείας, οικογενειακής ζωής, κοινωνικής ζωής, προσωπικής ασφάλειας, οικονομικής κατάστασης, οικίας, πόσιμον νερού, ποιότητας του αέρα, παρούσα εργασία και του τρόπου που λειτουργεί η δημοκρατία.

5) *Πρόσβαση σε δημόσιες υπηρεσίες (ACCPSEV)*: μέσος (ποσοστό) θετικών απαντήσεων στις ερωτήσεις σχετικά με ικανοποίηση από την πρόσβαση στις δημόσιες συγκοινωνίες, στο εκπαιδευτικό σύστημα, στο σύστημα υγείας, στην κοινωνική στέγη, στα προγράμματα κατάρτισης και στην παιδική φροντίδα.

6) *Ικανοποίηση από δημόσιες υπηρεσίες (QUAPSEV)*: μέσος (ποσοστό) θετικών

απαντήσεων στις ερωτήσεις σχετικά με ικανοποίηση από την ποιότητα των δημοσίων συγκοινωνιών, του εκπαιδευτικού συστήματος, του συστήματος υγείας, της κοινωνικής στέγης, των προγραμμάτων κατάρτισης και της παιδικής φροντίδας.

7) *Κοινωνικές επαφές με φίλους (SOCONTFR)*: αξιακός δείκτης κυμαινόμενος από 1-5 με βάση τη συχνότητα των συναντήσεων.

8) *Κοινωνικές επαφές με συναδέλφους (SOCONTCO)*: αξιακός δείκτης κυμαινόμενος από 1-5 με βάση τη συχνότητα των συναντήσεων.

9) *Κοινωνικές επαφές με γείτονες (SOCONTNE)*: αξιακός δείκτης κυμαινόμενος από 1-5 με βάση τη συχνότητα των συναντήσεων.

10) *Κοινωνική φροντίδα προς άλλους (SOCCARE)*: αξιακός δείκτης κυμαινόμενος από 1-5 με βάση τη συχνότητα παροχής βοήθειας σε άλλους.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αφουξενίδης, Α. (2006). 'Όψεις της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα: το παράδειγμα των περιβαλλοντικών και αντιρατσιστικών ΜΚΟ', *Επιστήμη και Κοινωνία*, στο ανά χειράς τεύχος.
- Banfield, E.C. (1958). *The Moral Basis of a Backward Society*, Glencoe: The Free Press.
- Boix, Ch. & Posner D. (1996). 'Making Social Capital Work: A Review of Robert Putnam's Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy', *Harvard University Centre for International Affairs Working Paper Series*, Paper No 96-4.
- Campbell, C. (2000). 'Social Capital and Health: contextualizing health promotion within Local Community Networks', στο Baron, S., Field, J., Schuller, T. (επιμ.) *Social Capital-Critical Perspectives*, OUP.
- Christoforou, A. (2003). 'Social Capital and Economic Growth: the Case of Greece', εισήγηση στο 1st PhD Symposium of the Hellenic Observatory/LSE on Social Science Research in Greece, LSE, 21 Ιουνίου.
- Christoforou, A. (2004). 'On the Determinants of Social Capital in Countries of the EU', εισήγηση στο ESPAnet Conference *European Social Policy: Meeting the Needs of a New Europe*, St. Anthony's College, Oxford, 9-11 Σεπτεμβρίου.
- Coleman, J.S. (1988). 'Social Capital in the Creation of Human Capital', *American Journal of Sociology*, 94: 95-120, Supplement.
- Coleman, J. S. (1990). *Foundations of Social Theory*, Cambridge MA: Belknap Press of Harvard University Press.
- della Porta, D. (2000). 'Social Capital, Beliefs in Government, and Political

- Corruption', στο S. J. Pharr & R. D. Putnam (επιμ.) *Disaffected Democracies: What's Troubling the Trilateral Countries*, Princeton NJ: Princeton University Press.
- Edwards, B., Foley, M., & Diani, M. (2001). *Beyond Tocqueville: Civil Society and the Social Capital Debate in Comparative Perspective*, Hanover, N.H: University Press of New England.
- Evans, P. (1996). 'Government Action, Social Capital and Development: Reviewing the Evidence on Synergy', *World Development*, 24, 6: 1119-1132.
- Gambetta, D. (1988). 'Can We Trust Trust' στο D. Gambetta (επιμ.) *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, Oxford: Blackwell.
- Granovetter, M. (1973). 'The Strength of Weak Ties', *American Journal of Sociology*, 78, 6: 1360-1380.
- Grote, J. R. (1997). 'Interorganizational Networks and Social Capital Formation in the *South of the South*', Working Paper, RSC, No 97/38, Florence: EUI.
- Goldberg, E. 1996, 'Thinking About How Democracy Works', *Politics and Society*, 24,1.
- Halpern, D. (2001). 'Moral values, social trust and inequality-Can values explain crime', *British Journal of Criminology*, 41: 236-51.
- Healy, T. (2001). *Health Promotion and Social Capital*, Conf. Paper, International Evidence for the Impact of Social Capital on Well Being, National University of Ireland, Galway.
- Herreros, F. (2004). *The Problem of Forming Social Capital: Why Trust...*, New York: Palgrave, Macmillan.
- Jenkins-Smith H. C. & P. A. Sabatier (1993). 'The Dynamics of Policy-Oriented Learning', στο P. A. Sabatier & H. C. Jenkins-Smith (επιμ.) *Policy Change and Learning: An Advocacy Coalition Approach*, Boulder: Westview Press.
- Le Grand, J. (2003). *Motivation, Agency and Public Policy: Of Knights and Knaves, Pawns and Queens*, Oxford: OUP.
- Levi, M. (1996). 'Social and Unsocial Capital: A Review Essay of Robert Putnam's *Making Democracy Work*', *Politics and Society*, 24, 1: 45-55.
- Lyberaki A. & C. J. Paraskevopoulos (2002). 'Social Capital Measurement in Greece', εισήγηση στο OECD-ONS International Conference on *Social Capital Measurement*, London U.K., 25-27 Σεπτεμβρίου.
- Lyberaki, A. and E. Tsakalotos (2002). 'Reforming the Economy without

- Society: Social and Institutional Constraints to Economic Reform in post-1974 Greece', *New Political Economy*, 7, 1: 93-114.
- Mishler W. & R. Rose (2001). 'What are the Origins of Political Trust... Testing Institutional and Cultural Theories in Post-Communist Societies', *Comparative Political Studies*, 34, 1: 30-62.
- Μουζέλης, Ν. (2005). 'Γιατί αποτυγχάνουν οι μεταρρυθμίσεις: Το κράτος και το κομματικό φουτμπόλ', στο Θ. Πελαγίδη (επιμ.) *Η Εμπλοκή των Μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα: μια αποτίμηση του εκσυγχρονισμού*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Narayan, D. (1998). *Bonds and Bridges: Social Capital and Poverty*, Washington, DC: The World Bank).
- Narayan, D. & M.F. Cassidy (2001). 'A Dimensional Approach to Measuring Social Capital: Development and Validation of a Social Capital Inventory', *Current Sociology*, 49(2): 59-102.
- Newton, K. & P. Norris (2000). 'Confidence in Public Institutions: Faith, Culture, or Performance...', στο S. J. Pharr & R. D. Putnam (επιμ.) *Disaffected Democracies: What's Troubling the Trilateral Countries...*, Princeton NJ: Princeton University Press.
- Norris, P. (2000). 'The Impact of Television on Civic Malaise', στο S. J. Pharr & R.D. Putnam (επιμ.) *Disaffected Democracies: What's Troubling the Trilateral Countries...*, Princeton NJ: Princeton University Press.
- Norris P. (2001). 'Making Democracies Work: Social Capital and Civic Engagement in 47 Societies', J. F. Kennedy School of Government Harvard University Faculty Research Working Paper Series, RWP01-036.
- Olson, M. (1965). *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*, Cambridge MA: Harvard University Press.
- Opp, D.-K. & Chr. Gern (1993). 'Dissident Groups, Personal Networks, and Spontaneous Cooperation: The East German Revolution of 1989', *American Sociological Review*, 58: 659-80.
- Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons: The evolution of institutions for collective action*, Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Ostrom, E. (1992). 'Community and the Endogenous Solution of Commons Problems', *Journal of Theoretical Politics*, 4 (3): 343-51.
- Ostrom, E. (1995a). 'Self-organization and Social Capital', *Industrial and Corporate Change*, 4, 1: 131-159.
- Ostrom, E. (1995b). 'Constituting Social Capital and Collective Action', στο R. Keohane & E. Ostrom (επιμ.) *Local Commons and Global Interdepend-*

- dence: *Heterogeneity and Cooperation in Two Domains*, London: Sage Publications.
- Ostrom, E. (1996). 'Crossing the Great Divide: Co-production, Synergy and Development', *World Development*, 24, 6: 1073-1087.
- Ostrom E. (1998). 'A Behavioral Approach to the Rational Choice Theory of Collective Action', *American Political Science Review*, 92, 1: 1-22.
- Παππάς, Τ. Σ. (2001). 'Κομματικό Σύστημα και Πολιτικός Ανταγωνισμός στην Ελλάδα, 1981-2001', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 17: 71-102.
- Παρασκευόπουλος, Χ. Ι. (1997) 'Κοινωνικό Κεφάλαιο και Θεσμικά Δίκτυα Συλλογικής Εκμάθησης: το περιεχόμενο της επικουρικότητας στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Περιφερειακής Πολιτικής', *TOPOS' Review of Urban and Regional Studies*, 12: 3-29.
- Paraskevoopoulos, C. J. (1998). 'Social Capital and the Public/Private Divide in Greek Regions', *West European Politics*, 21, 2: 154-177.
- Paraskevoopoulos, C.J. (2001a). *Interpreting Convergence in the European Union: Patterns of Collective Action, Social Learning and Europeanization*, London: Macmillan.
- Paraskevoopoulos, C.J. (2001b). 'Social Capital, Learning and EU Regional Policy Networks: evidence from Greece', *Government and Opposition*, 36, 2: 253-77.
- Παρασκευόπουλος, Χ. Ι. (2001c). 'Κοινωνικό Κεφάλαιο, Διαδικασία Μάθησης και Θεωρία Ολοκλήρωσης: συμβιβάζοντας την ορθολογική και την ιστορική /κοινωνιολογική νεοθεσμική προσέγγιση με βάση την εμπειρία της Ευρωπαϊκής Περιφερειακής Πολιτικής', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 17: 141-73.
- Παρασκευόπουλος, Χ. Ι. (2001d). 'Κοινωνικό Κεφάλαιο, Κοινωνία Πολιτών και Δημόσια Πολιτική: συλλογική δράση και δημόσια αγαθά στην εποχή της παγκοσμιοποίησης', *Ελληνική Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 106: 43-65.
- Paraskevoopoulos, C.J., & R. Leonardi (2004). 'Introduction: Adaptational Pressures and Social Learning in European Regional Policy: Cohesion (Greece, Ireland, Portugal) and CEE (Hungary, Poland) Countries in Comparative Perspective' στο C.J. Paraskevoopoulos & R. Leonardi (επιμ.) 'Learning from Abroad (by Comparison): Regionalization and Local Institutional Infrastructure in Cohesion and CEE Countries', *Regional and Federal Studies Special Issue*, September.

- Paraskevoopoulos, C.J. (2005a). 'Developing Infrastructure as a Learning Process in Greece', στο K. Featherstone (επιμ.) 'The Challenge of Modernisation: Politics and Policy in Greece', *West European Politics - special issue*, 28:2: 445-470.
- Paraskevoopoulos, C.J. (2005b). 'Interpreting Data from Special Eurobarometer 223 as Measurements of Social Capital', Final Report prepared for the European Commission DG-V (Employment & Social Affairs).
- Paraskevoopoulos, C.J., P. Getimis & N. Rees (επιμ.) (forthcoming). *Adapting to EU Multi-Level Governance: Regional and Environmental Policies in Cohesion (Greece, Ireland, Portugal) and CEE (Hungary, Poland) Countries*, London: Ashgate.
- Πελαγίδης, Θ. (2005). 'Οι Βίκινγκς στην Ελλάδα: προσοδοθήρες εναντίον δημοσίου συμφέροντος' στο Θ. Πελαγίδη (επιμ.) *Η Εμπλοκή των Μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα: μια αποτίμηση του εκσυγχρονισμού*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Putnam, R. D. with R. Leonardi & R.Y. Nanetti (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, NY: Simon & Schuster.
- Putnam, R. D. (επιμ.) (2002). *Democracies in flux: The evolution of social capital in contemporary societies*, New York: Oxford University Press.
- Putnam, R.D., S. J. Pharr, & R. J. Dalton (2000). 'Introduction: What's Troubling the Trilateral Democracies...', στο S. J. Pharr & R. D. Putnam (επιμ.) *Disaffected Democracies: What's Troubling the Trilateral Countries...*, Princeton NJ: Princeton University Press.
- Rothstein, B. (1998). *Just Institutions Matter: The Moral and Political Logic of the Universal Welfare State*, Cambridge: CUP.
- Rothstein, B. & D. Stolle (2001). 'Social Capital and Street-Level Bureaucracy: an institutional theory of generalised trust', εισήγηση στο ESF Conference *Social Capital: Interdisciplinary Perspectives*, Exeter, U.K. 15-20 Σεπτεμβρίου.
- Rothstein, B. (2002). 'Social Capital in the Social Democratic State' στο R. Putnam (επιμ.) *Democracies in flux: The evolution of social capital in contemporary societies*, New York: Oxford University Press.
- Sabatier, P. A. (επιμ.) (1999). *Theories of the Policy Process*, Boulder Col.: Westview Press.

- Sabetti, F. (1996). 'Path Dependency and Civic Culture: Some Lessons From Italy About Interpreting Social Experiments' *Politics and Society*, 24, 1: 19-44.
- Singleton, S. & M. Taylor (1992). 'Common Property, Collective Action and Community', *Journal of Theoretical Politics*, 4 (3): 309-324.
- Sotiropoulos, D. A. (2004). *Formal Weakness and Informal Strength: Civil Society in Contemporary Greece*, discussion paper published in the website of the Hellenic Observatory, LSE/European Institute.
- Tarrow, S. (1996). 'Making Social Science Work Across Space and Time: A Critical Reflection on Robert Putnam's *Making Democracy Work*', *American Political Science Review*, 90, 2: 389-397.
- van Deth, J. W. (2000). 'Interesting but Irrelevant: Social Capital and the Saliency of Politics in Western Europe', *European Journal of Political Research*, 37: 115-47.
- van Deth, J. W. (2001). 'The Proof of the Pudding: Social Capital, Democracy and Citizenship', εισήγηση στο EURESCO Conference 'Social Capital: Interdisciplinary Perspectives', Univ. of Exeter, 15-20 Σεπτεμβρίου.
- Warren, M., J.P. Thompson & S. Saegert (2001). 'The Role of Social Capital in Combating Poverty' στο Saegert, S., Thompson, Ph. J., M. Warren (επιμ.) *Social Capital and Poor Communities*, NY: Russell Sage Foundation.
- Whitehead, M. & Diderichsen, F. (2001). 'Social capital and health: tip-toeing through the minefield of evidence', *The Lancet* (358) 21: 165-66.
- Whiteley, P., F. (1999). 'The origins of social capital', στο J. W. van Deth, M. Maraffi, K. Newton & P. F. Whiteley (επιμ.) *Social Capital and European Democracy*, London: Routledge.
- Whiteley, P., F. & P. Seyd (2002). *High-intensity participation: the dynamics of party activism in Britain*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Woolcock, M. (2001) 'The place of social capital in Understanding Social and Economic Outcomes', *ISUMA Canadian Journal of Policy Research* 2 (1): 11-17.